

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke

Magistarski rad

**Promocija kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine kroz
savremeni modni identitet**

Kandidat: Amila Skopljak
Mentor: Prof. dr. Lejla Kodrić-Zaimović

Sarajevo, 2023

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke

Magistarski rad

**Promocija kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine kroz
savremeni modni identitet**

Kandidat: Amila Skopljak
Mentor: Prof. dr. Lejla Kodrić-Zaimović

Sarajevo, 2023

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Predmet istraživanja.....	2
1.2. Ciljevi istraživanja.....	2
1.2.1. Pragmatički i društveni ciljevi istraživanja.....	2
1.3. Sistem hipoteza.....	3
1.3.1. Generalna hipoteza.....	3
1.3.2. Pomoćne hipoteze.....	3
1.4. Metode.....	3
2. KULTURNO NASLIJEĐE.....	4
2.1. Terminološko određenje pojma.....	4
2.1.1. Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (UNESCO, 1972).....	6
2.1.2. Konvencija o zaštiti nematerijalne baštine (2003).....	7
2.1.3. Konvencija o zaštiti i promoviranju različitosti kulturnih izraza (2005).....	9
2.1.4. Okvirna Konvencija Vijeća Evrope o vrijednosti kulturne baštine za društvo (2005).....	10
2.2. Razvojni put koncepta naslijeđa.....	11
3. KULTURNO NASLIJEĐE BOSNE I HERCEGOVINE.....	13
3.1. Materijalno naslijeđe Bosne i Hercegovine.....	16
3.2. Nematerijalno naslijeđe Bosne i Hercegovine.....	19
3.2.1. Preliminiarna lista nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine.....	20
4. MODNI DIZAJN KAO INSTRUMENT ZA OČUVANJE I PROMOCIJU KULTURNOG NASLIJEĐA BOSNE I HERCEGOVINE.....	22
4.1. Moda	22
4.2. Moda i naslijeđe.....	24
5. PRIMJENA MOTIVA KULTURNOG NASLIJEĐA U SAVREMENOM MODNOM DIZAJNU.....	25
5.1. Stećak.....	27
5.2. Sarajevo.....	35
5.3. Područje starog grada Mostara.....	40

5.4. Arheološki nakit.....	43
5.5. Ljiljan.....	46
5.6. Bosanski ćilim.....	49
5.7. Zmijanski vez.....	54
6. ZAKLJUČAK.....	59
7. LITERATURA.....	61

POPIS SLIKA

Slika 1. Nekropola Radimlja u Stocu.....	30
Slika 2. Majica s motivom natpisa sa stećka Radimlja u Stocu.....	31
Slika 3. BulBul Desing cekeri.....	31
Slika 4. Model naušnica Bosančića Disk.....	32
Slika 5. Naušnice sa motivom stećka iz Gvoznog kod Kalinovika.....	32
Slika 6. Model naušnica Leda inspirisane stećkom iz Blidinja.....	33
Slika 7. NneNN ogrlica inspirisa motivom sa stećka.....	33
Slika 8. Dukserice s motivom bosančice modnog brenda Bosnian Kingdom Clothing.....	34
Slika 9. Prsten Sebilj.....	37
Slika 10. Privjesak Vječnica.....	38
Slika 11. Narukvica Mapa Bašćaršije.....	38
Slika 12. Broš rozeta katedrale srca Isusova.....	39
Slika 13. Prsten Latinska Ćuprija – Principov most.....	39
Slika 14. Prsten Minber.....	40
Slika 15. Linija nakita sa arhitektonskim motivima Mostara.....	42
Slika 16. Prsten -Zgrada Stare gimnazije u Mostaru.....	42
Slika 17. Prsten Pečetnjak, Arnautovići kod Visokog, 14. stoljeće.....	45
Slika 18. Replika u izvedbi Zlatarsko-juvelirske radnje Sofić.....	45
Slika 19. Prsten - Zavidovići, bakar, imitacija pozlate, druga polovina 19.stoljeća Orginalni primjerak iz Zemaljskog muzeja.....	45
Slika 20. Replika u Sofić potpisu.....	45
Slika 21. Naušnice Trokut - srebro, 14.-15.stoljeće. Lokalitet pronalaska Čipuljići kod Bugojna.....	46

Slika 22. Replika u Sofić potpisu.....	46
Slika 23. Majica s motivom ljljana brenda Bosnian Kingdom Clothing.....	47
Slika 24. Moderni model papuča s motivima ljljana u izradi papučarske radnje Mak 1822.....	48
Slika 25. Prsten Lillium.....	49
Slika 26. Marama sa motivom bosanskog ćilima modnog dizajnera Adnana Hajrulahovića.....	51
Slika 27. Zaštitne maske Hadd.....	51
Slika 28. Ženska dukserica s motivima bosanskog ćilima s potpisom Bosnian Kingdom.....	52
Slika 29. Majica s motivom ćilima brenda Moliamo. Ba.....	52
Slika 30. Torba FreyDesing.....	53
Slika 31. Primjer 7-Broš Amulet.....	54
Slika 32. OVA laptop torbe.....	55
Slika 33. Nakit Tragovi.....	56
Slika 34. Narukvica s motivom zmijanskog veza.....	56
Slika 35. Minimalistic Blouse.....	57
Slika 36. Komplet s motivom Zmijanjskog veza.....	57

SAŽETAK

Motivi kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine sve češće pronalaze svoje mjesto u kreativnoj industriji, posebno u modernom modnom dizajnu. Rad *Promocija kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine kroz savremeni modni identitet* bavi se istraživanjem na koji način modni dizajneri i kreativci koriste elemente naslijeđa u modnom dizajnu. U radu su prikazani najčešće korišteni motivi materijalnog i nematerijalnog naslijeđa na više primjera različitih dizajnerskih ideja iz različitih krajeva naše zemlje.

U prvom dijelu rada dat je teorijski prikaz pojmovnog određenja kulturnog naslijeđa, njen značaj za pojedica i zajednicu. Predstavljeno je materijalno i nematerijalno kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine koje se nalazi na UNESCO-ovoj Reprezentativnoj listi kao i ono sa Tentativne liste.

U drugom dijelu rada se raspravlja o bitnim značajkama mode, ilustrirajući primjere primjene motiva naslijeđa u modnom dizajnu. Koristeći motive i tehnike proistekle iz materijalnog i nematerijalnog kulturnog naslijeđa, dizajneri ih stavljaju u novi kontekst i tako utječu na podizanje svijesti o njenoj važnosti za zajednicu i njen identitet, a samim tim i promociju naslijeđa.

Ključne riječi: kulturno naslijeđe, moda, modni dizajn, promocija

SUMMARY

Motifs of the cultural heritage of Bosnia and Herzegovina are increasingly finding their place in the creative industry, especially in modern fashion design. The work *Promotion of the cultural heritage of Bosnia and Herzegovina through contemporary fashion identity* explores how fashion designers and creatives use elements of heritage in fashion design. The paper presents the most frequently used motifs of tangible and intangible heritage on several examples of different design ideas from different parts of our country.

In the first part of the paper, a presentation of the conceptual definition of cultural heritage, its importance for the individual and the community is given. The tangible and intangible cultural heritage of Bosnia and Herzegovina, which is on UNESCO's Representative List as well as on the Tentative List, was presented.

In the second, research part, essential features of fashion are discussed, illustrating examples of the application of heritage motifs in fashion design. Using motifs and techniques derived from tangible and intangible cultural heritage, designers put them in a new context and thus influence the raising of awareness of its importance for the community and its identity, and thus the promotion of heritage.

Keywords: cultural heritage, fashion, fashion design, promotion

1. UVOD

Kulturno naslijeđe obuhvata sve naslijeđeno iz prošlosti, predmete, mjesta i prakse koji imaju određeni značaj u sadašnjosti, a koji se odnosi na prošlost. Sve ono materijalno, poput zgrada, knjiga, umjetničkih djela, artefakata, pa do prirodnih ljepota i krajolika. Naslijeđe je i jezik koji učimo od malena, običaji koje se prenose s koljena na koljeno, sve pjesme, plesovi i narodne priče koje nam ostavljaju naši stari. Kulturno naslijeđe predstavlja jedan od glavnih čimbenika opstanka jednog naroda. Njenim očuvanjem osigurava se identitet tog naroda, osjećaj pripadanja, ponosa i zajedništva. Kulturno naslijeđe zbog svog simboličkog značenja, prije svega zbog svoje neodvojive povezanosti sa kulturnim identitetom nacije ima posebnu vrijednost u formiranju identiteta i očuvanju kulture sjećanja pojedinca i zajednice. To je posebno značajno u kontekstu društvenih i političkih promjena kroz koje je Bosna i Hercegovina prošla i još uvijek prolazi, "gdje se kulturno naslijeđe nameće kao jedan od važnijih aspekata nacionalne kulture kojim nova nacija-država nastoji artikulirati svoje mjesto na geopolitičkoj i kulturnoj karti Europe i svijeta." (Lah, 2016:2)

Zahvaljujući svom neiscrpnom bogastvu kulturno naslijeđe danas pronalazi svoje mjesto unutar kulturne i kreativne industrije. Kao izraz ljudske kreativnosti sve češće je bitan i naglašen dio mode i koristi se kao jedan od izvora inspiracije. Bogastvo i raznovrsnost bosanskohercegovačkog naslijeđa prepoznali su mnogi ovdašnji modni dizajneri i kreativci i sve češće se okreću elementima kulturnog naslijeđa gdje pronalaze motive, uzorke koje inkorporiraju u svoje kreacije. Motivi graditeljskog naslijeđa koji nose posebno značenje, žive boje, stil izrade, sofisticirane vještine pletenja, tkanja, bojenja i vezenja koje se prenose s generacije na generaciju samo su neki od elemenata koji su sve češće glavno nadahnuće za nove modne trendove.

Moda je jedan od značajnijih aspekata društvene interakcije, te jedan od temeljnih aspekata ljudskog identiteta i njegov vizuelni izražaj. Iako je nastala iz funkcionalnih okolnosti, značenje odjevanja i modnih odabira već dugo nije važno samo u kontekstu prikriivanja i zaštite tijela, nego mu se pristupa kao sredstvu

izražavanja. Odjećom se može prikazati ili pak stvoriti određena sliku koja se želi projicirati u društvo, služi kao način identifikacije, pokazuje pripadnost određenoj skupini ili otkriva društveni status. Zbog toga odjeću i modne dodatke možemo percipirati kao univerzalni jezik i moćno sredstvo neverbalne, simboličke komunikacije.

1.1. Predmet istraživanja

Predmet i glavna okosica rada je da se ukaže na bogato kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, te istraže načini inkorporiranja (interpoliranja) elemenata (motiva) kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine u modnom dizajnu.

Rad je formalno podjeljen na teorijski i praktični dio, a kako bi se preglednije prikazala odabrana tema rad je podjeljen u poglavlja i potpoglavlja. U prvim poglavljima teorijskog dijela dato je terminološko određenje pojma kultura, kulturno naslijeđe i razvojni put koncepta naslijeđa. U definisanju opsega pojma kulturnog naslijeđa istaknuta je uloga i značaj Međunarodnih konvencija o kulturnom naslijeđu. Predstavljeno je materijalno i nematerijalno kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, te dat popis zaštićenih kulturnih dobara Bosne i Hercegovine sa UNESCO-ve liste Svjetske baštine, kao i ona dobra sa Tentativne liste. U poglavlju *Modni dizajn kao instrument za očuvanje i promociju kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine* i idućim potpoglavljima prikazana su teorijska promišljanja o pojmu mode, njenom značaju za pojedinca i zajednicu, te suodnošenju mode i naslijeđa.

U praktičnom djelu rada prikazani su najčešće korišteni elementi i motivi materijalnog i nematerijalnog naslijeđa BiH na primjerima različitih poduzetničkih ideja (dizajnerskih rješenja) iz različitih krajeva naše zemlje.

1.2. Ciljevi istraživanja

1.2.1. Pragmatički ili društveni ciljevi istraživanja

Cilj istraživanja je bio da se prikaže uzajamna povezanost kulturnog naslijeđa i mode, odnosno na koji način moda učestvuje u očuvanju i promociji

kulturnog naslijeđa, kao i na koji način korištenje motiva naslijeđa utječe na izgradnju modnog identiteta pojedinca i zajednice.

Cilj je bio i da se na znanstven način istakne vrijednost kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, te spozna koje interesovanje vlada za njenom reinterpetacijom kroz savremeni modni dizajn. Intencija rada je da se više svijetla baci na modu kao društveni fenomen koja se često smatra manje važnom i sporednom temom u akademskim istraživanjima.

1.3. Sistem hipoteza

U skladu sa predmetom i ciljevima istraživanja postavljena je:

1.3.1. Generalna hipoteza

Preliminarna glavna hipoteza sastojala bi se u pitanju: da li korištenje motiva kulturnog naslijeđa u savremenom modnom dizajnu direktno doprinosi promociji i očuvanju kulturnog naslijeđa.

1.3.2. Pomoćne hipoteze

Modni dizajneri, kreativci su čuvari i promotori kulturnog naslijeđa. Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine predstavlja bogatstvo, posebnost i jedinstvenost bosanskohercegovačkog društva.

1.4. Metode

Tokom pripremanja i pisanja rada korištena su primarni i sekundarni podaci, odnosno dostupna literatura i izvori. Pristup istraživanoj temi je analitički i sintetički. Istraživanje se temelji na interdisciplinarnom pristupu temi, koji obuhvaća semiotičke interpretacije, analizu diskursa te teorijske postavke baštinskih studija, kulturne antropologije, sociologije i teorije mode. U cilju provjeravanja, odnosno potvrde ili negacije postavljenih hipoteza i realizacije ciljeva istraživanja, u radu su korištene sljedeće metode i tehnike istraživanja: metoda prikupljanja podataka, metoda analize i sinteze, metoda deskripcije, te etnografska metoda.

2. KULTURNO NASLIJEĐE

Kulturno naslijeđe predstavlja identitet ljudske zajednice njenu historiju, tradiciju i običaje.

Uglavnom se čuva u baštinskim ustanovama koje se bave očuvanjem, skladištenjem, zaštitom predmeta kulturne, duhovne, umjetničke ili druge vrijednosti te na taj način predstavlja važnog posrednika između javnosti i predmeta očuvanja. Kroz upoznavanje kulturnog naslijeđa neke zemlje upoznajemo i historijski i kulturni kontekst današnjice te zemlje i onoga što ona predstavlja danas.

Kulturno naslijeđe važno je za razumijevanje prošlosti i sadašnjosti, a kroz određivanje koncepta naslijeđa uzima se u obzir i njezin položaj i uloga u svakodnevnom životu zajednice te utjecaj koji ima na tu zajednicu.

Naslijeđe ne govori samo o prošlosti, ona je vitalno važna za sadašnjost i budućnost i ne smije biti odvojena od sadašnjeg života. Naslijeđe uključuje kontinuirano stvaranje i transformaciju i ne treba je nikada promatrati kao nešto što treba konzervirati ili čuvati, već modificirati i unaprjeđivati.

2.1. Terminološko određenje pojma

Kulturno naslijeđe je izuzetno širok pojam i njenom definiranju može se pristupiti sa više aspektata. U istraženju literaturi na ovu temu autori uglavnom polaze od objašnjenja riječi od kojeg je sastavljen ovaj dvoznačni pojam: "kultura" i "baština" odnosno "naslijeđe".

Mnogoznačnost je karakteristika kulture od samog početka uvođenja tog pojma u humanistiku. Kodrić (2010) navodi kako je to jedan od "najprisutnijih, najispisivanijih, a opet najneuhvatljivijih pojmova uopće". Riječ kultura ima korijen u lat. cultus, 'obrađen, zasađen', što opet dolazi od lat. colere, 'živjeti, naseljavati, obrađivati, brinuti se, a u proširenom značenju znači 'obrazovanje, naobrazba, školovanje.

U početku se odnosila na rast i razvoj u agrikulturnom smislu, da bi se tek u 16. stoljeću odnosila na ideju ljudskog razvoja. (Kodrić, 2010:1)

Najraniju definiciju kulture dao je britanski antropolog Edward B. Taylor 1871. godine, „...kultura je ona složena cjelina koja uključuje znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, pravo, običaj i druge sposobnosti i navike koje čovjek stječe kao pripadnik društva”. (Taylor, 1958, citirano u Vuković, 2011)

Kultura se kako Marasović (2001:9) navodi najjednostavnije može definisati kao „, ukupnost tvorbi ili pojava u materijalnom i duhovnom životu svakoga naroda i čovječanstva u cjelini”.

U UNESCO-voj deklaraciji o kulturnoj različitosti navodi se da je kultura "skup duhovnih materijalnih, intelektualnih i emocionalnih distiktivnih obilježja društva ili društvene skupine koja uz književnost i umjetnost obuhvata način života i suživota, vrijednosne sisteme, tradicije i vjerovanja." (UNESCO:2021)

U nastavku su objašnjene teorijske odrednice koje opisuju pojam naslijeđe, odnosno baština.

Riječ naslijeđe je imenica koja dolazi od glagola slijediti što ima korijen od praslavenskog *slěditi što dolazi od ie. *sleidh- u značenju „*klizav*”. U značenje riječi slijed je ono što izlazi jedno iz drugoga vremenski, ono što uzastopno nastaje. U savremenom jeziku slijed ima značenje dolaženje iz nečega. Naslijeđe je dakle ono što je nasljeđivo, što ima slijed, ono temelji slijed na onom što bez prekida dolazi ili je došlo do nas sada odnosno semantički odgovara onom što je „*klizilo kroz vrijeme*” do nas. (Vuković, 2011:103)

Prema tome naslijeđe bi se odnosilo na sva dostignuća koja čine ukupnost kulture koju su nam ostavili preci.

Riječ baština posuđenica je iz crkvenoslavenskog jezika, bašta, otac, a dolazi od praslavenskog korijena *batjina, "*očevina*". Nema nikakve veze s turcizmom bašča i govornim oblikom te riječi u značenju "vrt". To je turcizam perzijskog porijekla iz oblasti vrtlarstva. U kajkavskom imamo oblik baština kao prijevod za lat. haereditas, što odgovara lat. heredium, u značenju "nasljedstvo". (...) Baština je najprije označavala pokretnu i nepokretnu imovinu naslijeđenu po muškoj lozi srodstva, koju držitelj mora ostaviti onakvu kakvu je primio ili unaprijeđenu i ne smije ju prodavati. U savremenom je jeziku izraz „baština” poprimio je opće značenje „naslijeđe”, kao ukupnost iz prošlosti sačuvanih i njegovanih kulturnih dobara, pogotovo kada se govori o naslijeđu etnija i drugih narodnosnih skupina.

No ne govori se o bilo kakvom naslijeđu ili baštini, već je to „naslijeđena (materijalna) kultura“, tako da se sada govori o kulturnom naslijeđu ili kulturnoj baštini. (Ibid.104)

Presudnu ulogu u određivanju savremenog pojma naslijeđa, prije svega u proširivanju koncepta te definiranju njezinog društvenog djelovanja, imale su međunarodne konvencije među kojima se ističu Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (UNESCO, 1972), Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (UNESCO, 2003), Konvencija o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izraza (UNESCO, 2005) te Okvirna konvencija Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo (Faro konvencija). (Vijeće Europe, 2005)

2.1.1. Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (UNESCO, 1972)

Konvencija pri definiranju kulturnog naslijeđa izdvaja tri komponente:

- spomenici: djela arhitekture, monumentalna vajarstva ili slikarska djela, elementi ili strukture arheološkog karaktera, natpisi, većina i grupe elemenata koji imaju izuzetnu univerzalnu vrijednost sa historijskog, umjetničkog ili naučnog gledišta;
- grupna zdanja: grupe izolovanih ili povezanih građevina, koje po svojoj arhitekturi, jedinstvu i uklopljenosti u pejzaž predstavljaju izuzetnu univerzalnu vrijednost sa historijske, umjetničke ili naučne tačke gledišta;
- znamenita mjesta: djela ljudskih ruku ili kombinovana djela ljudskih ruku i prirode, kao i zone, uključujući tu arheološka nalazišta koja su od izuzetnog univerzalnog značaja sa historijske, estetske i etnološke ili antropološke tačke gledišta (UNESCO Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine).

Prema Konvenciji o zaštiti svjetskog i prirodnog naslijeđa iz 1972 prirodno naslijeđe su prirodni objekti koji se sastoje od fizičkih i bioloških oblika ili grupa takvih oblika, čiji je značaj sadržan u njihovoj estetskoj ili naučnoj vrijednosti, ili

koje predstavljaju jasno ograničeno područje koje je stanište za ugrožene vrste životinja i biljaka.

2.1.2. Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (2003)

Na općoj skupštini 2003. godine UNESCO je „uzimajući u obzir da postojeći međunarodni sporazumi, preporuke i rezolucije u vezi sa kulturnim i prirodnim naslijeđem treba da budu efikasno obogaćeni i dopunjeni novim odredbama..." donio Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine. (UNESCO 2003)

Konvencija slijedi preporuke iz prijašnjih konvencija kao što su Konvencija za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine te Preporuka UNESCO-a o zaštiti tradicionalne kulture i folkloru iz 1989. godine te je sljedbenica Opće deklaracije UNESCO-a o kulturnoj različitosti iz 2001. godine i Istanbulske deklaracije donesene 2002. godine. Konvencijom se ističe važnost nematerijalne baštine kao faktora u zbližavanju ljudi i osiguravanju razmjene i razumijevanja među njima. Posebno su istaknuti proces globalizacije i društvene transformacije koji sve više dovode do povećanja netolerancije, gubitka vrijednosti te pritom rastućega nestajanja i uništenja nematerijalne baštine. Kao jedan od razloga ugroženosti kulturne baštine navodi se i nedostatak sredstava za njezinu zaštitu.

U glavnome dokumentu Konvencije nematerijalna kulturna baština je definirana kao: "prakse, reprezentacije, izričaji, znanja, vještine [...] koje zajednice, skupine i, u nekim slučajevima, pojedinci prepoznaju kao dio svoje kulturne baštine." Zajednice neprestano iznova stvaraju svoju baštinu, koja im "daje osjećaj identiteta i kontinuiteta"(UNESCO 2003, čl. 2, st. 1).

U svrhu ove Konvencije u obzir se uzima isključivo ona nematerijalna kulturna baština koja je u skladu s postojećim međunarodnim instrumentima o ljudskim pravima, kao i potrebama uzajamnog poštivanja među zajednicama, skupinama i pojedincima i koja je u skladu s održivim razvojem. Konvencijom su navedene osnovne skupine oblika kroz koje je iskazano nematerijalno naslijeđe, a koje se interpretiraju na sljedeći način;

- usmene predaje (priče, legende, izražavanje, uključujući jezik),
- izvođačke i scenske umjetnosti(muzika, ples, igrokaz, pozorište),
- društveni običaji, rituali i ostali nematerijalni iskazi vjerovanja,
- znanja i prakse u vezi sa prirodom i kosmosom,
- tradicijski obrti; zanatstvo, poljoprivreda, ručni rad, kulinarstvo itd.

Svrhe ove Konvencije je očuvati nematerijalno kulturno naslijeđe, osigurati poštivanje nematerijalnog kulturnog naslijeđa i zajednica, grupa i pojedinaca o kojima je riječ, te povećati svijest na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou o važnosti nematerijalnog kulturnog naslijeđa i o osiguranju uzajamnog poštovanja istog. Zaštita naslijeđa prvenstveno uključuje osiguravanje održivosti nematerijalne kulturne baštine odnosno identificiranje, dokumentiranje, istraživanje, očuvanje, zaštitu, promociju, povećanje vrijednosti, prenošenje te revitalizaciju različitih oblika baštine. Da bi se mogla pridržavati ovih pravila, svaka država sastavlja popis nematerijalne kulturne baštine koja je prisutna na njezinom području te nastoji usvajati zakone koji najbolje promovišu takvu vrstu zaštite uz osiguranje potrebnih sredstava kao i zakonodavnih tijela koja provode takvu vrstu zaštite. Pritom je veoma važno osigurati pristup nematerijalnoj kulturnoj baštini radi podizanja svijesti i upoznavanja što više korisnika s bogatstvima vlastite zemlje, zajednice, lokaliteta kao i upozoriti i informirati javnost o opasnostima koje prijete baštini. Tako se omogućava sudjelovanje širega kruga korisnika, skupina koje stvaraju, održavaju i prenose tu baštinu. (UNESCO, 2003)

2.1.3. Konvencija o zaštiti i promoviranju različitosti kulturnih izraza(2005)

UNESCO je 2005. godine podsjećajući da kulturna različitost čini zajedničko naslijeđe čovječanstva te da se ono treba gajiti i čuvati za dobrobit svih, usvojio Konvenciju o zaštiti i promoviranju različitosti kulturnih izraza.

Prema Konvenciji kulturna različitost se "odnosi na mnogostrukost načina na koje grupe i društava pronalaze svoj kulturni izraz. Ti izrazi se prenose unutar ili među grupama i društvima." (Član 4.1.)

Kulturna različitost se manifestira ne samo na različite načine na koje se

kulturno naslijeđe čovječanstva izražava, uvećava i prenosi putem različitih kulturnih izraza, već i putem različitih vidova umjetničkog stvaranja, produkcije, širenja, distribucije i uživanja, neovisno od korištenih sredstva i tehnologija.

Konvencija je temeljni korak u borbi za ostvarenje zaštite i promoviranje kulturne različitosti. Potreba zaštite i promocije različitosti kulturnih izraza posebno je potencirana zadnjih petnaestak godina zbog naglog rasta trgovine kulturnim proizvodima i uslugama, na globaliziranom tržištu.

U ovom smislu cilj Konvencije je da se stvaraju uslovi gdje kulture mogu cvjetati i slobodno vršiti interakciju na međusobno korisne načine, odnosno da kulturnu različitost treba prvenstveno posmatrati kao politički koncept koji predstavlja zahtjev za ravnomjernom kulturnom razmjenom između različitih kultura i država uključujući ravnomjernu razmjenu kulturnih proizvoda i usluga. Konvencija je potvrdila da kulturna različitost koja cvjeta u okviru demokratije, tolerancije, socijalne pravde i međusobnog poštovanja među ljudima i kulturama, neophodna za mir i sigurnost na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou.

2.1.4. Okvirna konvencija Vijeća Evrope o vrijednosti kulturne baštine za društvo (2005)

Konvencija o vrijednostima kulturne baštine za društvo ili Faro Konvencija usvojena je na zasjedanju Odbora Ministara Savjeta Evrope¹ 27. oktobra 2005. godine u Faru (Portugalija). Na snagu je stupila 1. juna 2011. Od početka 2020. godine 20 država članica je ratifikovalo Konvenciju.

Bosna i Hercegovina je Konvenciju potpisala 2008. ratificirala 2009. a primjenjuje se u od 2010. godine. (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2019)

Faro konvencija je „okvirna konvencija“ koja definiše pitanja, opšte ciljeve i moguća polja intervencije za napredak država članica. Svaka država članica može odlučiti o najprikladnijim sredstvima za implementaciju Konvencije u skladu sa svojim pravnim ili institucionalnim okvirima, praksama i specifičnim iskustvom.

---

¹ Savjet Evrope je vodeća organizacija za ljudska prava na kontinentu. Obuhvata 47 država članica, uključujući sve članice Evropske unije. Sve države članice Savjeta Evrope potpisale su Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, sporazum čiji je cilj zaštita ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Evropski sud za ljudska prava nadgleda primjenu Konvencije u državama članicama.

U poređenju sa drugim konvencijama, „okvirna konvencija“ ne stvara posebne obaveze za djelovanje. Radije sugerira nego nameće.

Prvi član Faro Konvencije propisuje neotuđivo pravo građana na kulturnu baštinu i pravo na individualnu i kolektivnu odgovornost za kulturnu baštinu. U istom članu se ističe da "očuvanje kulturne baštine i njezino održivo korištenje imaju za cilj ljudski razvoj i kvalitet života." (Član 1.) Prema Konvenciji kulturna baština se definira: kao skupina dobara naslijeđenih iz prošlosti koje ljudi identificiraju, neovisno o vlasništvu, kao odraz i izraz svojih vrijednosti, vjerovanja, znanja i tradicija koje su u stalnom procesu evoluiranja. Ona uključuje sve aspekte okoliša koji proizlaze iz međusobnog djelovanja ljudi i mjesta u vremenu. (Član 2. a.)

Stavlja se naglasak na zajednice koje su povezane baštinom te dijelove kulturne baštine drže vrijednim za čuvanje i prenošenje budućim generacijama. U tom kontekstu spominje se i Evropsko kulturno naslijeđe kao primarni resurs za demokratski angažman u podršci kulturnoj različitosti i održivom razvoju, te kao izvor prosperiteta i jedinstva za različite zajednice prisutne u Evropi. Evropsko kulturno naslijeđe se u ovoj Konvenciji tretira kao „kulturni kapital“ koji "podstiče razvoj miroljubivog i stabilnog društva utemeljenog na poštivanju ljudskih prava, demokratiji i vladaviniprava." (Član 3. b.)

2.2. Razvojni put kocepta naslijeđa

Već iz navedenih pokušaja pojmovnog određenja kulturnog naslijeđa može se zaključiti da se radi o vrlo dinamičnom konceptu. Što će se smatrati kulturnim naslijeđem, a time vrijednim zaštite, uveliko ovisi od društvenih prilika i trenutne kulturne svijesti u društvu, ali također i o savremenim umjetničkim tendencijama. (Šošić,2014: 884)

Prateći historijski razvoj naslijeđa, vidljivo je da se pojam u početku odnosio na nasljedno dobro koje se prenosilo sa roditelja na djecu, da bi kasnije prešlo u kolektivnu sferu te postalo zajedničko dobro naroda.

Tokom 20. stoljeća kulturno naslijeđe je još uvijek prije svega odnosila na spomenike, u obliku arheoloških nalazišta, historijskih građevina i pojedinih

artefakata. "Na naslijeđe se gledalo kao na vrijednost koja se ogleda u njenoj materijalnosti sto se danas naziva intrinzičnom vrijednošću, te kao simbol dostignuća prošlih generacija, obično predstavljenih na nacionalnom, odnosno državnom nivou." (Domčić, 2018: 10)

Ideja kulturnog krajolika i očuvanja historijskih struktura gradova je bila tek u povojima. Prakse i tradicije kao što su jezik, muzika i običaji smatrali su se narodnom kulturom kojom se bave entuzijasti ili antropolozi, koja se može izučavati, ali ne i očuvati kao naslijeđe. Brigu o baštini predvodili su stručnjaci koji su identificirali i odabirali „najbolje“ od nacionalnog naslijeđa za očuvanje, prezentaciju i interpretaciju, nekada kroz privatne kanale, nekada kroz zakonodavstvo i državnu intervenciju. "Običan narod je pozivan i instruiran da se divi tom odabiru stručnjaka. Ukratko, definicija baštine je bila uska, praksa ekskluzivna, a očuvanje samo po sebi krajnjicilj." (Ibid, 2018:11)

Do promjene dolazi od 70-ih godina kada se u mnogim europskim državama događa preporod regionalizma, a bivše komunističke države se fragmentiraju, što sve dovodi do potrebe za jačanjem regionalnih i lokalnih glasova u određivanju najboljih metoda upravljanja naslijeđem, a uloga državnih vlada sve više slabi. Posljedice toga su dovođenje nestručnjaka do izražaja i širenje definicije naslijeđa koja počinje uključivati sve ono što zanima „obične ljude“, od industrijske baštine do pop kulture. (Domčić, Ibid)

Kulturna sekcija UNESCO-a sažima dug razvojni put od Povelje o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (Povelja o svjetskoj baštini) (UNESCO, 1972), u kojoj se koncept baštine uglavnom vidi kroz spomeničko i prirodno naslijeđe, do razumijevanja baštine kao koncepta koji postepeno u sebe uključuje nematerijalno, etnografsko i industrijsko naslijeđe, odnosno koncepta baštine koji je otvoren i na taj način da se odnosi na živuće kulture jednako kao i na one koje pripadaju prošlosti. (Kodrić-Zaimović, 2021:47)

Kulturno naslijeđe je ukupno bogastvo koje je do nas dospjelo iz prošlosti, s kojim se ljudi u sadašnjosti povezuju i poistovjećuju neovisno je o vlasništvu nad njim kao sa izrazom svojih neprestano rastućih vrijednosti, vjerovanja, znanja i predaja, i koja nastoji prenijeti budućim pokoljenjima. Uključuje sve vidove okruženja koji vremenom nastaju kao posljedica odnosa između ljudi i mjesta.

To široko i otvoreno određenje naslijeđa nastalo je početkom 21. stoljeća i uključuje sve oblike i sve vidove naslijeđa, ukazujući na dvije značajne činjenice:

- da je naslijeđe vezano za kontekst koji čini identitet neke zajednice-sistem vrijednosti, vjerovanje, znanje i tradicija;
- da je identitet u neprestanom procesu razvoja (ukoliko razvoj uvjetno razumijemo kao promjenu nečega u odnosu na prednašnje stanje, koja je usklađena sa ostalim istovremenim promjenama a ne mora uvijek i isključivo biti najbolja promjena. (Hadžimuhamedović, 2016:23)

Jedno od najdominantnijih viđenja naslijeđa danas jeste to da je baština – suprotno ranijim interpretacijama, ali i prisutnim stereotipima, isključivo povezana s prošlošću, dakle, stvar „historije“, bez učinka u sadašnjosti te bez stvarne potrebe bavljenja njome u postmilenijskom društvu– zapravo stvar sadašnjosti, a možda i još više stvar budućnosti. Baština nije pasivni proces čuvanja stvari iz prošlosti, već aktivni proces sastavljanja serije objekata, mjesta i običaja koje smo izabrali da posluže kao ogledala sadašnjosti, povezani setom vrijednosti koje želimo proslijediti u budućnost. (Kodrić, 2017: 7)

Važno je znati da naslijeđe nije rezultat završenog procesa i nije datost u kojoj pojedinc i društvo nemaju udjela, osim zadaće da ga zaštite i učine nepromjenjivim. Naprotiv, naslijeđe je u stalnom procesu promjene značenja i oblika kroz život one zajednice koja u njemu pronalazi izvore svoje posebnosti u odnosu na druge i ključeve svog dijaloga sa drugima. Zato danas u savremenom svijetu govorimo o „živoj baštini“ s obzirom da ono svojom snagom oblikuje naše naše živote i da mi njega prilagođavamo potrebama naših života. (Hadžimuhamedović, 2016:22)

3. KULTURNO NASLIJEĐE BOSNE I HERCEGOVINE

Bosna i Hercegovina baštini kulturna dobra nastala u širokom rasponu od predhistorijskih i antičkih do srednjovjekovnih, osmanskih i modernih vremena. Kulturno naslijeđe naroda Bosne i Hercegovine je blistavi mozaik koji sadrži različite elemente duhovne i materijalne kulture svih naroda koji su živjeli u njoj.

U njenom nastanku, zahvaljujući geografskom položaju BiH sudjelovale su četiri velike kulturno-civilizacijske "radionice": mediteranska, srednjoevropska, bizantska i orijentalno-islamska.

Bosna i Hercegovina ima bogato arhitektonsko i arheološko naslijeđe, koje je naslijedila u brojnim osvajanjima od paleolitskog doba. U njoj su zastupljena sva predhistorijska razdoblja: paleolitsko i mezolitsko, neolitsko i enolitsko – bakreno doba, željezno doba i bronzano doba.

U drugoj polovini 5. stoljeća nove ere ovom regijom su 40 godina vladali Ostrogoti, koji su iza sebe ostavili osebujne tragove svoje kulture, prepoznatljive u arheološkim nalazima. Uslijedio je period doseljavanja slavenskih naroda i njihovog stalnog nastanjivanja ove regije u drugoj polovini 6. i u 7. stoljeću. Najmanje jedno stoljeće prije prvog pominjanja slavnog bosanskog Bana Borića (1154. – 1163.), Bosna je postala zasebna ranofeudalna država, koja se prostirala između izvora rijeke Bosne i vrandučkog klanca prema sjeveru, te gornjeg toka rijeke Drine i Borove glave jugoistočno. U to vrijeme, Bosna i Hum (kasnije Hercegovina) su se svako u svom pravcu politički razvijali, ali su do prvih desetljeća 14. stoljeća postali dio jedinstvenog državnog poretka. Srednjovjekovna Bosna dosegla je vrhunac svog političkog razvoja 1377. godine, kada je Tvrtko I. Kotromanić proglašen kraljem. Kao samostalni politički subjekt, održavajući kontakte s mnogim tadašnjim evropskim državama, te s vlastitom raskolničkom Crkvom bosanskom, čija je jurisdikcija bila odvojena i od katoličke i od pravoslavne crkve, Bosansko kraljevstvo trajalo je do 1463. godine, kada je najveći dio zemlje pao pod Osmansko carstvo.

Najizraženije ekonomsko i kulturno obilježje ovog perioda bila je pojava manjih i većih gradova i veze među njima. Skoro svaki manji i veći grad u Bosni i

Hercegovini datira iz tog perioda, iznikao iz sela, raskrsnice ili nastao na potpuno novom mjestu. Došlo je do velike urbanizacije zahvaljujući uspostavi institucija vakufa ili trajne zadužbine, kojima se određivalo kako će se gradovi razvijati, te se finansirao njihov razvoj. Osnovni plan odgovarao je planu orijentalnog grada, podijeljenog na poslovnu četvrt poznatu kao čaršija i stambene četvrti znane kao mahale, no uvijek u skladu sa nekadašnjom bosanskom baštinom. Izgrađena su brojna vjerska i javna zdanja, kao i stambeni objekti.

Osmanska vladavina zamijenjena je austrougarskom upravom 1878. godine, koja je trajala do 1918. godine, kada je Bosna i Hercegovina postala dio Države Srba, Hrvata i Slovenaca (koja će kasnije postati Kraljevina Jugoslavija). 1945. godine, Bosna i Hercegovina postala je jedna od republika novoformirane socijalističke Jugoslavije, a 1992. godine stekla je međunarodno priznanje. (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2010)

Od predhistorijskih vremena do današnjeg dana, Bosna i Hercegovina obiluje kulturnim bogatstvima, o čemu svjedoči 8800 nepokretnih dobara evidentiranih Prostornim planom Bosne i Hercegovine do 2002. godine.

Klasificirano prema hronološkim i stilskim karakteristikama, graditeljsko naslijeđe sastoji se od dobara iz:

- Paleolitskog i mezolitskog perioda (30)
- Neolitskog perioda (13)
- Perioda enolita i kalkolita (16)
- Metalnog doba – bronzanog i željeznog doba (161 visinske utvrde)
- Rimskog perioda, 284-480 n.e. (18 područja)
- Ranog srednjovjekovnog perioda – period ostrogotske države, 490-535 n.e. (23 bazilike i 5 nekropola)
- Ranoslavenskog perioda, 7 – 9 stoljeća (10 područja)
- Srednjovjekovnog perioda, 13 – 15 stoljeća (172 utvrde, 95 nekropola sa 58,547 stećaka)
- Osmanskog perioda, 1463 – 1878 (60 urbanih - ruralnih cjelina, 58 džamija i tekija, 40 crkava i manastira, 2 sinagoge, 44 nekropole i turbeta [mauzoleji], 14 javnih objekata, 24 obrazovne ustanove, 3 kule, 11 sahat-kula, 20 mostova, 19 stambenih objekata, 4 javna zdanja u eklektičkom

stilu

- Austrougarskog perioda (27 urbanih cjelina naslijeđa, 47 pojedinačnih spomenika)
- Historijske ruralne cjeline (814).

Bosna i Hercegovina je 2. juna 1993. godine postala članica Organizacije Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO). Do sada je ratifikovala niz normativnih instrumenata ove organizacije, uključujući i one koji se u užem smislu odnose na kulturu. Za oblast kulturnog naslijeđa među tim dokumentima posebno mjesto zauzimaju tri konvencije:

- Konvencija za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine,
- Konvencija za očuvanje nematerijalne kulturne baštine i
- Konvencija o zaštiti i promociji različitosti kulturnih izraza.

3.1. Materijalno naslijeđe Bosne i Hercegovine

U bosanskohercegovačko materijalno kulturno naslijeđe spadaju mnogobrojni arhitektonski objekti, pojedinačni i grupisani, te mnogobrojni spisi i knjige. Na UNESCO-ovoj listi svjetske baštine Bosna i Hercegovina ima upisana tri spomenika materijalne kulture:

- Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu (2005)
- područje Starog mosta starog grada Mostara (2007)
- i stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici (2016)

Dobra iz BiH koja se trenutno nalaze na Tentativnoj listi²

- Prirodno graditeljska cijelina Jajca (30.03.2006)

---

² Tentativna ili privremena lista (lista potencijalnih dobara) predstavlja inventar dobara koja se nalaze na teritoriji države, a ona ih smatra pogodnim za upis na Listu svjetske baštine UNESCO-a. Države članice u svoje Tentativne liste uključuju ona dobra koja smatraju kulturnom i/ili prirodnom baštinom od izuzetne univerzalne vrijednosti i koja namjeravaju da nominuju tokom narednih godina. Nominacije za Listu svjetske baštine se ne razmatraju ukoliko se nominovano dobro već ne nalazi na Tentativnoj listi države.

- Sarajevo - jedinstveni simbol univerzalne multikulturalnosti – trajno otvoreni grad (1.9.1997)
- Historijsko urbano područje Počitelj (2.1.2007)
- Prirodno i urbano područje Blagaj (11.12.2007)
- Prirodno i historijsko područje Blidinje (11.12.2007)
- Prirodno i historijsko područje Stolac (11.12.2007)
- Pećina Vjetrenica (22.11.2004).
- Prašuma Perućica (2017)
- Jevrejsko groblje u Sarajevu (2018)

Most Mehmed Paše Sokolovića je upisan na UNESCO Listu svjetske baštine na 31. sjednici Komiteta za svjetsku baštinu, održanoj od 23. juna do 2. jula 2007 u Christchurchu, Novi Zeland. Univerzalna vrijednost mosta u Višegradu je nepobitna sa historijskog i arhitektonskog stajališta. Pozicioniran na važnoj geostrateškoj lokaciji, kroz historiju, svjedoči o razmjeni kulturnih uticaja između Balkana, Otomanskog carstva i Mediterana, između hrišćanstva i islama. Istrajavao pod različitim političkim i kulturnim uticajima; nakon Otomanskog carstva dolazi period Austrougarske uprave, potom Kraljevina Jugoslavija, SFRJ i na kraju Bosna i Hercegovina. (Državna komisijaza saradnju sa UNESCO-m)

Područje Hercegovine je izrazito bogato materijalnim kulturnim naslijeđem. Osim područja Starog grada koje je na Unesco-voj listi Svjetske baštine grad Mostar ima 40 nacionalnih spomenika, a preko 100 se nalazi na privremenoj listi spomenika ili na listi peticija s kojom se zahtjeva da pojedino dobro bude proglašeno spomenikom.

Stolac je grad bogatim kulturno-umjetničkim i historijskim naslijeđem i općina s najvećim brojem spomenika kulture u našoj državi. Od prapovijesnih crteža u pećini Badanj, ostataka ilirskog grada Daorsona, rimskih mozaika, srednjovjekovnih nekropola Radimlja i Boljuni (UNESCO svjetska baština), zatim

dragulja osmanske arhitekture stolačke Čaršije i stambene cjeline Begovina, do prvog bazena u Bosni i Hercegovini izgrađenog u periodu Austro-Ugarske Monarhije. (Stolac-raskršće civilizacija, 2022)

Počitelj je historijsko naselje koje spada u jednu od najvrjednijih graditeljskih cjelina orijentalno-mediteranskog karaktera i jedna od najljepših kulturno-historijskih cjelina u Bosni i Hercegovini. Počiteljska tvrđava štitila je ulaz u dolinu donje Neretve, prvi put se spominje u povelji za vojvodu Stjepana Vukčića 1444. godine. Odlukom iz 2003. godine historijsko gradsko područje Počitelj godine proglašeno je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. (KONS, 2003)

Među vrijednijim spomenicima kulturno - historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine je srednjovjekovni kraljevski grad Bobovac. Kao kraljevsko sjedište bio je administrativno - vojni centar bosanske države, a u njemu se čuvala bosanska kraljevska kruna. Tu su sahranjeni bosanski kraljevi Ostoja, Tvrtko II i Stjepan Tomaš. Kao stolno mjesto bosanskog bana Stjepana II Kotromanića koji je poduzeo prve korake na njegovoj izgradnji nešto prije polovine 14. stoljeća, zatim bosanskih kraljeva od Tvrtka i do Tomaša, tj. do 1461. godine, Bobovac je bio najznačajnije uporište bosanskog kraljevstva. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH 06.11.2002. godine historijsko područje "Srednjovjekovni grad Bobovac" proglasila je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. (Kraljevski grad Bobovac,2022)

Pored Bobovca među gradovima srednjovjekovne Bosne Jajcu pripada izuzetno mjesto. To je jedno od malobrojnih očuvanih utvrđenih gradskih naselja sa svim odlikama urbanog središta iz 15. stoljeća. Jajce je postalo kraljevski grad još za vrijeme Tvrtka II Tvrtkovića (1421. - 1443.) nakon što je vojska Mehmeda El Fatiha osvojila Bobovac. Pored mnogobrojnog kulturnog naslijeđa iz srednjeg vijeka, koja je igrala veliku ulogu u stvaranju bosanskohercegovačkog identiteta, u Jajcu se nalazi i Dom AVNOJ-a koji je igrao veliku ulogu u novijoj historiji kako Bosne i Hercegovine, tako i Jugoslavije. Dom AVNOJ-a u Jajcu je proglašen nacionalnim spomenikom 2002. godine (KONS, 2002).

Sarajevo, glavni grad Bosne i Hercegovine je kroz historiju bio središte mnogobrojnih zbivanja. Ovo područje bilo je naseljeno još prije četiri hiljade

godina, o čemu svjedoče ostaci specifične butmirske kulture. Naselje Butmir u Sarajevskom polju je najpoznatije neolitsko prahistorijsko nalazište civilizacije na teritoriji Balkana, koja je ovdje bila prisutna između 2400. i 2000. godine prije nove ere.

U 2017. godini su u UNESCO-ov Međunarodni registar Pamćenje svijeta upisana i dva dobra dokumentarnog naslijeđa – Sarajevska hagada i Rukopisna zbirka Gazi Husrev-begove Biblioteke. Kolekcija rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu sadrži 10.561 unikatnih rukopisa, koji su sastavni dio oko 20.000 većih i manjih djela iz islamskih nauka, orijentalnih jezika, lijepe književnosti, filozofije, logike, historije, medicine, veterinarstva, matematike, astronomije i drugih nauka. Najstariji sačuvani rukopis iz ove kolekcije datira iz 1105. godine. Mnogi rukopisi se odlikuju izvanrednom kaligrafijom i raznovrsnim ukrasima.

Sarajevska Hagada predstavlja izuzetan primjer srednjovjekovne hebrejske dekorativne umjetnosti. To je rukopis napisan na pergamentu, s nizom vrhunskih ilustracija i spada među najpoznatije i najljepše hebrejske iluminirane rukopise iz Srednjeg vijeka u svijetu. Sarajevska Hagada je nastala sredinom 14. vijeka, pretpostavlja se u sjevernom dijelu Španije. Godine 1894. Hagadu je kupio Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, od tadašnjeg vlasnika, porodice Koen.

3.2. Nematerijalno kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine

Nematerijalno kulturno naslijeđe je jedan od ključnih faktora za prepoznavanje i definiranje kulturnih identiteta koji su posebno ugroženi. Zaštita ovog vida kulturnog naslijeđa se provodi pod okriljem UNESCO-ve Konvencije iz 2003. godine o očuvanju nematerijalne kulturne baštine.

U svrhu zaštite ove vrste kulturne baštine, uspostavljena je Reprezentativna lista nematerijalne kulturne baštine čovječanstva, kao i Lista nematerijalne kulturne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita.

UNESCO podstiče kustose i kreatore nematerijalnog kulturnog naslijeđa da se angažuju u cilju revitalizacije njenih različitih segmenata i to u autentičnom odnosno tradicionalnom kontekstu. Pri tome se posebno naglašava uloga lokalnog

stanovništva i zajednica u stvaranju, održavanju, reproduciranju i čuvanju produkata te baštine.

Bosna i Hercegovina kao potpisnica Konvencije obavezna je da u cilju očuvanja nematerijalnog kulturnog naslijeđa na njenoj teritoriji, vodi jedan ili više inventara elemenata nematerijalne baštine.

Nadležna ministarstva u Federaciji BiH i Republici Srpskoj vode otvorene preliminarne liste namaterijalne baštine, koje zajedno čine Preliminarnu otvorenu listu nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine.

3.2.1. Preliminarna lista nematerijalnog kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine

1. Zmijanjski vez (*upisan na UNESCO Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 2014. godine*)
2. Konjičko drvorezbarstvo (*upisan na UNESCO Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 2017. godine*)
3. Branje trave ive na Ozrenu (*upisan na UNESCO Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 2018. godine*)
4. Običaj natjecanja u košenju trave na Kupresu (*upisan na UNESCO-vu Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva 2020. godine*)
5. Nevesinjska olimpijada (*predložena za upis u Registar najboljih praks i očuvanja*)
6. Uzgoj konja rase Lipicanaca (*nominovana za upis na UNESCO Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva u okviru serijske nominacije „Tradicija uzgoja konja Lipicanaca“*)
7. Običaj potkivanja jaja u Kreševu
8. Umijeće izrade čipke – keranje, banjalučko keranje
9. Hodočašće na Ajvatovicu – Prusac
10. Hodočašće Sv. Ivi – Podmilačje
11. Izrada grnčarije u Liješevi
12. Ganga, seoski polifoni muzičko-poetski oblik

13. Sevdalinka, gradski muzičko-poetski oblik
14. Umijeće gradnje i sviranja instrumenta karaduzen
15. Seoski polifoni oblik pjevanja „U tri“
16. Skokovi sa Starog mosta u Mostaru
17. Puračka ćaska – umijeće pripremanja i služenja
18. Pjevanje uz gusle, gusle, guslarsko pjevanje i usmeno predanje – epska narodna poezija
19. Krsna slava
20. Kovači - Mrkonjić Grada
21. Paljenje žežnice
22. Osećanski jezik
23. Paljenje lila
24. Masla
25. Vidovdanska olimpijada
26. Gusto kolo
27. Banjalučki ćevap
28. Kosidba na Balkani
29. Oj, djevojko (ojkača)
30. Srpska ćirilica
31. Sarajevsko-romanijski priglavak
32. Teslički vez
33. Derventski vašar
34. Sir iz mijeha (Državna komisija za saradnju sa UNESCO-m, 2022)

7. MODNI DIZAJN KAO INSTRUMENT ZA OČUVANJE I PROMOCIJU KULTURNOG NASLIJEĐA BOSNE I HERCEGOVINE

4.1. Moda

Naizgled jednostavno pitanje šta je moda zahtijeva interdisciplinarnan pristup i uvide različitih historijskih i društvenih nauka. Moda se kao masovna društvena pojava u sociologiji javlja u okviru sociologije kulture. U teoretskim promišljanjima je dugo bila zanemarivana i smatrana nevažnom i manje vrijednom istraživačkom temom. Kada se i spominjala u svakodnevnom i naučnom diskursu, više se isticao njen negativni aspekt: površnost, trivijalnost, konzumerizam. (Islamović, 2013:93)

Milan Galović (2001:11) navodi kako je "moda čovjekovo sredstvo identifikacije, socijalizacije, prijemor sa okolnim svijetom, simbolička komunikacija, obaveza prestiža, predmet užitka i primjenjena umjetnost."

Prema Todorović (1980:12) "moda je dio kulture, sastoji se od odjeće, nakita, namještaja, umjetničkih predmeta i drugih materijalnih rukotvorina".

U najširem smislu riječi odjeća označava ne samo objekte koji pokrivaju tijelo nego i sve tjelesne modifikacije (kosa, brada, koža, oblik tijela, miris itd.), dodatke odjeći (nakit, predmete u kosi, torbe), kao i zvukove koje proizvodi odjeća pojedinca (zvončići, šuštanje tkanine) – dakle, ne samo ono što je vidljivo, nego i ono što je zamjetljivo na osobi (Knifić, 2009:102)

Odjevanje odaje određene znakove, služi za utvrđivanje odnosa među pojedincima te utvrđivanje njihove pripadnosti društvu, klasama, slojevima, profesijama, etničkim i drugim grupama. Osim upotrebne i estetske funkcije moda odaje i društveni status i ljudske poglede na svijet, moda istovremeno zadovoljava potrebu za pripadanjem, ali i diferencijacijom.

Ronald Barthes francuski semiotičar i strukturalist, koji se smatra utemeljiteljem modne semiotike u svojoj u studiji „Modni sistem”³ iz 1967 pisao je

---

³ je između ostalog i svojevrsna kritika modne industrije koja koristi slike i riječi da stvori apstraktni svijet modernosti koji se uvijek mora mijenjati (kako bi nastavio prodavati novu modu) i uvijek ostati isti (također kako bi nastavili prodavati nove mode).

o modi razvijajući teoriju da moda nije ništa drugo do sistem znakova kao što je to i jezik, te je u stanju proizvesti samo relativna značenja. Vizualne slike i njihovi znakovi mogu se tako čitati poput teksta. Barthesov pristup predstavlja prijeloman trenutak od kojeg se na modu gleda kao na komunikacijski sistem, kao strukturirani jezik koji se može čitati. Na ovoj razini odijevanje i ukrašavanje prepoznamo kao komunikacijski čin, važan identitetski karakter koji sistemom složenih znakova može govoriti o nekome prostoru u određenome vremenu.

Moda se prema ovome može definirati kao promjena stilova odijevanja i izgleda koji usvajaju određene skupine ljudi, a iz sociološke perspektive ona se pokazuje kao sistem znakova, društveni obrazac vrijednosti, te način stjecanja kolektivnog i individualnog identiteta.⁴

Identitet se definira kao osjećaj vlastitosti, odnosi se na to što ljudi misle da jesu, šta je ono najvažnije što ih obilježava. Pojam identiteta podrazumijeva odgovor na pitanje ko sam, ko želim biti ili/i ko bih eventualno mogao biti, te ko su drugi. Identitet ne označava jednom zauvijek dato stanje, već se radi o procesu samoidentifikacije, razgrađivanja, ne samo u pogledu individualnog, nego i kolektivnog identiteta. U savremenom globalizovanom, relativno depersonalizovanom svijetu želja za ličnim jedinstvenost je sve veća i vidljiva u modnim odabirima. Kupci vole da kupuju odjeća koja predstavlja ono što jesu; njihove lične posebnosti, vrijednosti i kvalitete. Odabrana odjeća je uvijek simbol ličnog identiteta i alat da pridobiju željenu pažnju. Moda kao društveni fenomen tako postaje oruđe za pojedince, društvene grupe, klase, nacije da izraze svoju pripadnost i društveni identitet, a istovremeno da se razlikuju od ostalih.

---

⁴ O individualnom i kolektivnom identitetu, vidjeti više u Veljak Lino et.al. Identitet i kultura//Metafizički temelji politika identiteta, str. 55-75.

4.2. Moda i naslijeđe

Koncept naslijeđa se koristi u različitim kontekstima: kulturnom, antropološkom, društvenom i poslovnom. Konkretno, postoje brojne studije vezane za turizam koje govore o valorizaciji naslijeđa. Odnedavno se termin naslijeđa uvodi u studije menadžmenta i marketinga, a sve češće elementi kulture su vidljivi u modnoj industriji.

Kada govorimo o trendu inkorporiranja elemenata kulturnog naslijeđa u modu ono se ne može posmatrati kao još jedna značajka modnog trenda. Ima dublje značenje od drugih inspirativnih izvora.

Zbog globalizacije kao procesa integracije i hegemonije tržišta, te asimilacije manjina, dolazi do potrebe za isticanjem različitosti, kako kulturološke tako i u smislu nacionalnog identiteta.

Dizajneri se okreću elementima naslijeđa, folkloru i nošnjama, gdje pronalaze motive, uzorke i dizajnerske značajke koje mogu inkorporirati u svoje vlastite kreacije. Žive boje, stil izrade, motivi koji nose posebno značenje, sofisticirane vještine bojanja i vezenja koje se prenose s generacije na generaciju sve češće su glavno nadahnuće za nove modne trendove. Tako, naprimjer, motive bosanskog ćilima možemo pronaći na različitim odjevnim predmetima od majica do mahrama, na šoljicama, naušnicama, ogrlicama i sličnim proizvodima.

Koristeći elemente naslijeđa u svojim kreacijama, dizajneri izražavaju ponos na svoje kulturno naslijeđe, te istovremeno doprinose očuvanju i promociji naslijeđa. Odjeća, torba, cipele i nakit kao „modni“ izrazi mogu tako činiti „identitetski“ element određene kulture.

S obzirom da se u radu akcenat stavlja na elemente kulturnog naslijeđa koji se najčešće koriste kao inspiracija za modni dizajn u idućim poglavljima biće predstavljena materijalna i nematerijalna dobra kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine koja se najčešće koriste kao inaspiracija u modnom dizajnu.

8. PRIMJENA MOTIVA KULTURNOG NASLIJEĐA BOSNE I HERCEGOVINE U SAVREMENOM MODNOM DIZAJNU

Materijalno kulturno naslijeđe kao inspiracija za modni dizajn pojavljuje se sa znatno većom frekvencijom u odnosu na nematerijalno naslijeđe. U pojedinim slučajevima motivi materijalnog naslijeđa se prepliću sa nematerijalnim, dok određeni dizajneri i kreativci osim motiva naslijeđa koriste tradicionalne tehnike izrade i tradicionalne materijale u dizajnu.

Kulturno naslijeđe	
Materijalno naslijeđe	Nematerijalno naslijeđe
Arheološki lokaliteti i historijske zgrade • Stećak srednjovjekovni nadgrobni spomenik • Sarajevo - jedinstveni simbol univerzalne multikulturalnosti • Mostar Pokretno naslijeđe • Arheološki nakit • Ljiljan • Bosanski ćilim	Jezik • Bosančica Umjetnost • Tradicionalni zanati, tehnike • Zmijanjski vez

Tabela 1. Prikaz najčešće korištenih motiva kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine u modnom dizajnu.

4.3. Stećak

...šta je stećak? Oličenje gorštaka Bosanca! Šta radi Bosanac na stećku?

Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruke!

Ali nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kom je prikazan kao sužanj!... (Krleža, 1966)

Ako bismo tražili tipično obilježje spomeničke baštine naše zemlje, vjerovatno bi to bio stećak – srednjovjekovni nadgrobni kameni spomenik. Stećci u prvom redu obilježavaju počivališta mrtvih, ali svakako "predstavljaju osebniju pojavu i vrlo specifičnu sintezu jezika i pisma, vjere i običaja, historije i hronologije, kulture, umjetnosti i estetike." (Lovrenović prema Bobaš, 2008:236)

Za obilježavanje stećaka paralelno se koristi više naziva. Prva vrsta su izrazi koji se oslanjaju na autentične historijske izvore – mahom natpise sa stećaka: "bilig", "kam", "zlamen", "kuća" i "vječni dom". Najčešći narodni nazivi su: "grčko groblje", "kaursko groblje", "divsko groblje", "mramorje" i "mašeti". Prema Bešlagić (1982) prvi naziv dolazi otuda što se u istočnim djelovima zemlje sve što je narodu bilo staro i vremenski tako daleko da se o tome već svako predanje izgubilo (dalje i od turskog vremena) nazivalo grčkim. Drugi naziv vjerovatno potiče od grčkog *mermeros* i latinskog *memoria*, a naziv *mašet* iz zapadnih krajeva vjerovatno od italijanske riječi *massetto* što otprilike znači veliki kamen. Naziv *mašet* je postao od iskrivljene turske riječi *mešhed*, tj. *mećit* što znači spomenik junaka koji je poginuo u borbi za vjeru. Danas je ne samo u nauci, nego i u narodu ustaljen naziv stećak u smislu nečeg postojanog i velikog - kao stojećak. (Bešlagić, 31-32)

Stećci se nalaze samo na teritoriji koju je obuhvatala srednjovjekovna država Bosna. Iako se mogu naći i u susjednim državama (u zapadnim krajevima Srbije i Crne Gore, te južnim dijelovima Hrvatske i Primorja) njihov jedinstveni prostor i središnje područje je teritorija današnje Bosne i Hercegovine.

Najraniji podaci o stećcima potječu iz prve polovine 16. stoljeća iz pera Slovenca Benedikta Kuripešića. On je u svojstvu poslanika austrijskog cara Ferdinanda I

na proputovanju kroz Bosnu u selu Lađevine kod Rogatice naišao na nekropolu⁵ velikih i lijepo klesanih stećaka sa natpisima. Bez obzira što je natpise na stećcima pogrešno rekonstruisao Kuripešićev zapis kao najstariji ima veliku vrijednost.

(Ibid, 11)

O vremenu nastanka stećaka se različito mislilo i pisalo. Neki istraživači su stećke smještali u predhistorijsko i predrimsko doba, a bilo je i mišljenja da pripadaju Feničanima pa i Hunima. Bešlagić tvrdi da stećci potječu iz perioda druge polovine 12. stoljeća, da se intenzivno klešu u 14. i 15. stoljeću dok se u 16. stoljeću njihov broj smanjuje, tako da se kraj tog stoljeća može uzeti i kao kraj postojanja ove vrste umjetnosti. (Bešlagić 1982 : 64).

Nakon završetka rata 1945. godine stećci se počinju smatrati bitnim za kulturnu baštinu, te im se posvjećuje sve veća pažnja. Proučavanje stećaka intenzivirano je u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, a posebno nakon otvaranja Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Stećke je istraživao i o njima pisao dr. Ćiro Tuhelka prvi kustos Zemaljskog muzeja. O historiji Bosne i bosanskoj pismenosti sa stećka pisao je i naš najveći bosanskohercegovački pjesnik Mehmedalija Mak Dizdar u svojoj zbirci poezije "Kameni spavač". Tradiciju je nastavio njegov unuk Gorčin Dizdar istražujući kulturnu i historijsku vrijednost stećka.

Bešlagić navodi da je prema evidenciji iz 1971. godine od ukupnog broja 66.478 evidentiranih stećaka, na 2.988 lokaliteta u Bosni i Hercegovini ih nalazimo u najvećem broju na 2.612 mjesta ima 58.547 stećaka, u Hrvatskoj na 188 lokaliteta 3.253. Srbija ima 101 nekropolu sa 1.875 stećaka. Crna Gora 87 nekropola sa ukupno 2.803 stećaka. Među pojedinačnim oblicima evidentirano je 12.884 ploča, 37.955 sanduka, 5606 sljemenjaka, 2.550 stupova, 305 križeva te amorfnih oblika 293. Ukrašenih stećaka, odnosno stećaka s motivima, evidentirano je ukupno 4638 primjeraka. (Ibid, 66-67)

Najizrazitija likovno – umjetnička svojstva stećaka su njihovi oblici. Time najviše privlače pažnju i to ih čini jedinstvenim spomenikom ove vrste. Stećci se dijele u dvije glavne kategorije: ležeće i stojeće. Ležeći su ploče, sanduci (sa i bez

---

⁵ Nekropole, u srednjovjekovnoj Bosni, označavaju lokalitete sa grupama stećaka. Bukvalno značenje nekropola jeste "grad mrtvih"

postolja) i sljemenjaci, često nazivani sarkofagom zbog sličnosti sa antičkim sakofagom (sa i bez postolja). Sanduci su najbrojniji oblik stećka uopšte. Stojeći su: stubovi i krstače. (Ibid,86)

Svijet bosanskih i humskih stećaka prebogat je ukrasnim motivima i natpisima čije porijeklo i značenje intrigira kulturnu javnost od njihovog nastanka. U literaturi se navodi nekoliko vrsta podjela, tačnije svaki autor koji se bavio ovo tematikom ima svoju podjelu motiva. Šefik Bešlagić je sve motive podjelio na tri glavne grupe: ornamente, ostale ukrasne znakove i figuralne predstave.

Lovrenović među ukrasnim motivima na stećcima izdvaja nekoliko skupina koje se međusobno prepliću i upotpunjuju:

- socijalni motivi
- religiozni motivi,
- predstave posmrtnih kola,
- figuralne predstave i
- tkz. čisti ornamenti.

Uz oblike i ukrasne motive, natpisi predstavljaju najkarakterističniji i najznačajniji faktor naučne i umjetničke vrijednosti stećaka.

Pisani bosanskom ćirilicom predstavljaju važan izvor i dragocijen materijal za izučavanje razvoja pisma i narodnog jezika u srednjovjekovnoj Bosni, a jednako tako su važni kao historijski dokumenti i pouzdan oslonac u datiranju stećaka. Pismo koje se nalazi na stećcima je varijanta južnoslavenske ćirilice, koja je prilagođena ovdašnjim potrebama, zbog čega je naučno opravdano da se naziva epigrafskom ćirilicom, a donekle i bosančicom. (Bešlagić 1982:431)

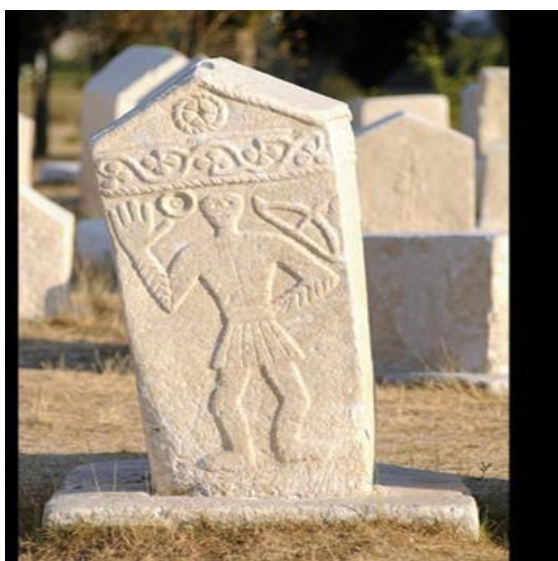
Natpisi na stećcima mogu se podijeliti u nekoliko skupina – na natpise s vjerskim formulama, na natpise koji ilustriraju motiv junačke (viteške) smrti, a koji obvezno sadrže biografske detalje i početnu eshatološku formulu ase (sije) leži, na natpise koji daju informaciju o pokojniku, ponekad o njegovoj rodbini i okolnostima njegove smrti veličajući ukop pokojnika na "plemenitoj baštini", natpise koji bilježe samo ime umrlog (ponekad i ime kovača-dijaka), konačno natpise s moralnom (vjerskom) poukom. (Bešlagić 1982: 442)

U Bosni i Hercegovini su 22 nekropole proglašene svjetskom baštinom.⁶

1. Nekropola Radimlja u Stocu;
2. Nekropola Biskup u Konjicu;
3. Nekropola Kalufi u Nevesinju;
4. Nekropola Borak u Rogatici;
5. Nekropola Maculje u NovomTravniku;
6. Nekropola Dugo Polje u Jablanici;
7. Nekropola Gvozno u Kalinoviku;
8. Nekropola Grebnice-Bunčići u selu Radmilovića Dubrava, Baljci u Bileći;
9. Nekropola Bijača u Ljubuškom;
10. Nekropola Olovci u Kladnju;
11. Nekropola Mramor u Musićima u Olovu;
12. Nekropola Stare Kuće u Donjim Breškama u Tuzli;
13. Nekropola Kućarin-Donje Polje u Žilićima u Goraždu;
14. Nekropola Boljuni u Stocu;
15. Nekropola Umoljani u Trnovu;
16. Nekropola u Luburića Polju u Sokocu;
17. Nekropola Potkuk u Berkovićima;
18. Nekropola Mramorje u Palama;
19. Nekropola u Bečanima u Šekovićima;
20. Nekropola Crkvina u Foči;
21. Nekropola Čengića Bara u Kalinoviku;
22. Nekropola RavanjskaVrata u Kupresu;

---

⁶ Lokaliteti stećaka u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji proglašeni su Svjetskom baštinom UNESCO-a na sjednici komiteta UNESCO-a 15. jula 2016. godine u Istanbulu u Turskoj. Ukupno 30 lokaliteta navedeno je na listi od kojih se 22 nalaze u Bosni i Hercegovini, tri u Srbiji i Crnoj Gori, a dva u Hrvatskoj

Slika 1. Nekropola Radimlja u Stocu

Izvor: Državna komisija za saradnju sa UNESCO-m

Tajana Ćumurija, grafička dizajnerica iz Mostara u želji da znanje o kulturno- historijskom naslijeđu naše zemlje bude dostupno što većem broju ljudi osnovala je BulBul Desing. Svoj brend nazvala je po jednoj od najljepših ptica pjevica – slavuju (bulbulu). Različite motive iz naslijeđa Tajana donosi na majicama, ceckerima, posterima i drugim „BulBul.Design" proizvodima.

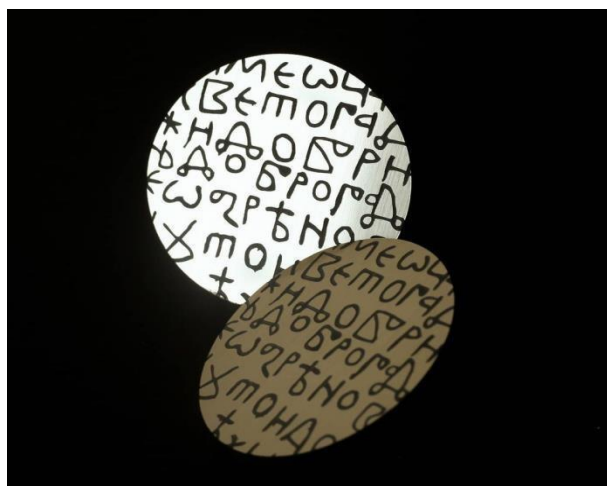
Slika 2. Primjer 1 - Majica s motivom natpisa
sa stečka Radimlja u Stocu

Slika 3. Primjer 2 - BulBul Desing cakeri

Izvor: <https://www.facebook.com/BulBul.Dsgn/>

U želji da objedini umjetnost i kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Ivana Kurešević iz Bosanskog Šamca, je u svom Ivyqstudio počela je da pravi nakit sa motivima kulturnog blaga srednjovjekovne historije naše zemlje. Njena namjera je bila da restaurira sjećanje na davno zaboravljenu bosančicu, te na stečke koji su nastali u tom vremenskom razdoblju.

Slika 4. Primjer 1 - Model naušnica Bosančica Disk.

Motiv natpis na bosančici sa stečka u Rogatici. Natpis sa stečka datira iz 1486. godine.

Slika 5. Primjer 2 - Naušnice sa motivom stećka iz Gvoznog kod Kalinovika. Na ovom stećku prikazan je motiv ženske figure sa uzdignutim rukama.

Slika 6. Primjer 3 - Model naušnica Leda inspirisane stećkom iz Blidinja. Ovaj stećak nalazi se u Donjim Barama i na njemu je fantastičan prikaz turnira.
Izvor: <https://www.instagram.com/ivyqstudio/?hl=>

Slika 7. Primjer 4. NNeNN ogrlica iz kolekcije ručno rađenog nakita, inspirisanog motivima stećaka iz Zbirke Marian Wenzel Historijskog muzeja BiH

Izvor: <https://www.facebook.com/nnenn.design/>

Iza NNeNN stoji produkt dizajnerica Nevena Nikolić koja kreiranjem modernog nakita, inspiriranog tradicijom, želi dati svoj doprinos u prepoznavanju i promociji stećaka, te približavanjaširem auditoriju bogatstva motiva i ornamenata prisutnih na stećcima.

Slika 8. Primjer 5. Dukserice s motivom bosančice modnog brenda Bosnian Kingdom Clothing

Izvor: <https://www.facebook.com/bosniankingmdoclothing/>

4.4. Sarajevo

... Sarajevo u sebi sadrži sve što sobom konstituira svijet zapadno od Indije... Karahasan.

O dugoj naseljenosti prostora na kojem leži Sarajevo svjedoče brojni tragovi što su za sobom ostavili neolitska butmirska civilizacija, Iliri, Romani, srednjovjekovne slavenske države. Od trenutka kada je osmanski vojskovođa Isa - beg Ishaković, oko 1460. godine udario temelje Sarajevu, grad se neprestano širi, apsorbirajući i potom reflektujući razne uticaje kojima je stoljećima bio izložen. Urbana jezgra Sarajeva začeta je podizanjem Careve džamije i gradskih četvrti na lijevoj obali Miljacke, dok je trgovište koje su Osmanlije zatekle na desnoj obali Miljacke s vremenom preraslo u koloplet zanatskih čaršija, danas poznatih po imenu Baščaršija.

U 16. i 17. stoljeću Baščaršija je bila najveći trgovački centar središnjeg Balkana, a danas je historijska jezgra grada, gdje se, uz brojne znamenitosti nalazi i epicentar tradicionalne zanatske proizvodnje i gastronomske ponude.

Prve objekte u staroj sarajevskoj čaršiji podigli su Isa-beg Ishaković osnivač grada i najveći vakif Sarajeva Gazi Husrev-beg, koji je od 1521. do 1541. sagradio Gazi Husrev-begovu džamiju, hanikah, bezistan, Sahat kulu, Kuršumli medresu, Imaret, stotine dućana...

Od tadašnjih hanova i karavan-saraja očuvan je jedino Morića han, koji posjetiocima unikatnom arhitekturom dočarava atmosferu mjesta u kojima su se u davna doba sretaliputnici – namjernici iz svih krajeva svijeta.

U osmansko doba je u Sarajevu izgrađen veliki broj džamija. Onih monumentalnih poput Gazi Husrev-begove, Careve, Ali-pašine, ali i intimnijih poput Baščaršijske, Ferhadije, Bakr Babine, Bakijske, Čekrekčijine...

Sat na sarajevskoj Sahat - kuli jedini je javni sat u svijetu koji mjeri lunarno, a la turcavrijeme, po kojem se određuje vrijeme islamskih dnevnih molitvi i prema kojem se smjena dana dešava u trenutku zalaska sunca.

U Sarajevu se mogu vidjeti i stećci - kameni nadgrobni spomenici iz predosmanskog perioda. Neki od njih su remek djela srednjovjekovne umjetnosti, a najpoznatiji je Zgoščanski stećak, koji se nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja BiH.

Na zanimljivu historiju Sarajeva i bogatu kulturu naroda koji ovdje žive podsjećaju brojni objekti, poput jednog od najstarijih sakralnih objekata u Sarajevu - Stare pravoslavne crkve, posvećene Svetim arhangelima Mihailu i Gavrilu. Pretpostavlja se da je izgrađena sredinom 16. stoljeća, i to na mjestu još starije crkve.

O višestoljetnom životu Jevreja u Sarajevu svjedoče: Stari hram, u kojem se danas nalazi Muzej Jevreja, Staro Jevrejsko groblje, koje je jedno od najvećih posljednjih počivališta Jevreja u Evropi, Galerija Novi Hram, Aškenaška sinagoga i sarajevska Haggadah, koja se čuva u Zemaljskom muzeju BiH.

Susret Istoka i Zapada se u Sarajevu najbolje može doživjeti na mjestu pod nazivom „*Sarajevo susret kultura*“, gdje se Sarači sa svojim orijentalnim šarmom nalaze nasuprot Ferhadiji i njenoj zapadnjačkoj gracioznosti.

Crkva Svetog Ante Padovanskog, sagrađena 1882. godine, bila je jedina katolička bogomolja u gradu do završetka gradnje Katedrale Srca Isusova 1889. godine.

Nakon austrougarske okupacije u Sarajevu raste i broj evangelista, te dolazi do potrebe za gradnjom evangelističke crkve. Crkva je izgrađena 1899. godine, kao jedna od najljepših zgrada u Sarajevu, a u njoj je danas smještena Akademija likovnih umjetnosti (ALU).

Ispred zgrade ALU nalazi se atraktivni pješački most Festina Lente, izgrađen 2012. godine kao projekat studenata Odsjeka produkt dizajna Akademije, čiji je cilj bio stvoriti novi simbol grada. Na sredini mosta se nalazi heliks, kao simbol kapije - tradicionalnog elementa bosanske arhitekture. Kroz heliks se iz gradskog centra prelazi u prostor umjetnosti. I ostali sarajevski mostovi pričaju zanimljive priče.

Kozija ćuprija jedini je u cijelosti sačuvan most iz osmanskog perioda na rijeci Miljacki. Sagrađena je u 16. vijeku na Carskoj džadi, putu koji je iz Sarajeva vodio za sjedište Osmanske carevine – Istanbul.

Može se reći da je dešavanjima na Mostu Suade i Olge, smještenom između naselja Kovačići i Marijin Dvor, završena socijalistička era u BiH, jer su 05. aprila 1992. godine na ovom mjestu poginule učesnice antiratnih protesta Suada Dilberović i Olga Sučić, koje se smatraju jednim od prvih, nevinih žrtava posljednjeg rata. Nedaleko je smješten i pješački most Ars Aevi, koji spaja obale rijeke Miljacke u blizini Zemaljskog i Historijskog muzeja BiH, na mjestu gdje bi

trebao biti izgrađen istoimeni muzej savremene umjetnosti. Most je dizajnirao čuveni italijanski arhitekta Renzo Piano, koji je i autor projekta buduće zgrade muzeja. (Destination Sarajevo, 2020)

inspiriran kulturno povijesnim naslijeđem Sarajeva i Bosne i Hercegovine, tako su se u

Inspirisan historijsko-kulturnim naslijeđem Sarajeva i ostalih gradova Bosne i Hercegovine Tarik Musakadić je dizajnirao Samusa nakit. U prvoj kolekciji nakita našli su se motivi Vijećnice, Begove džamije, Sebilja, katedrale srca Isusova, motivi sa bosanskih ćilima, te detalji kao što su rozeta sa katedrale srca Isusova i vitraž sarajevske vijećnice. Zadatak je jednostavan, kroz kreativan rad, promovirati kulturno historisko naslijeđe Bosne i Hercegovine.

Slika 9. Primjer 1 - Prsten Sebilj

Model prstena inspirisan je kupolom Sebilja, koji je jedna od najprepoznatljivijih građevina Sarajeva.

Izvor: <https://www.facebook.com/SAMUSAjewelry/>

U gradu je nekada postojalo stotine sebilja (javnih česmi u obliku kioska), a danas je jedini sačuvan onaj Wittekov na Baščaršijskom trgu, nadaleko prepoznatljivi simbol Sarajeva.

Slika 10. Primjer 2 - Privjesak Vijećnica

Izvor: <https://www.facebook.com/SAMUSAjewelry/>

Dolaskom Austro-Ugarske uprave u gradu se podižu višespratnice izgrađene u zapadnoevropskom stilu, ali i monumentalne građevine, poput sarajevske Vijećnice, svjetskog simbola susreta civilizacija. Ovo sjedište gradske uprave izgrađeno je u pseudomaurskom stilu, koji je arhitektonski spoj Istoka i Zapada.

Slika 11. Primjer 3 - Narukvica Mapa Bašćaršije

Izvor: <https://www.facebook.com/SAMUSAjewelry/>

Slika 12. Primjer 4 - Broš rozeta katedrale srca Isusova

Izvor: <https://www.facebook.com/SAMUSAjewelry/>

Slika 13. Primjer 5 - Prsten Latinska Ćuprija – Principov most

Izvor: <https://www.facebook.com/SAMUSAjewelry/>

Latinska ćuprija nalazi se u starom dijelu Sarajeva nijemi stoji kao nijemi svjedok Sarajevskog atentata od 1918. do 1993. godine zvala Principov most, po atentatoru Gavrilu Principu. Atentat na austrougarskog prijestolo nasljednika promijenio je tok svjetske historije i doveo do početka Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske monarhije.

Slika 14. Primjer 7 – Prsten Minber

Izvor: <https://www.facebook.com/SAMUSAjewelry/>

Inspiracija za prsten je metalni ukras diskretnijih dimenzija koji se nalazi u unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije, na drvenim vratima ulaza na minber. Radi se o varijaciji kontinuirane rumi kompozicije, koja se pojavljuje u Osmanskoj dekorativnoj umjetnosti.

6.3. Područje Starog grada Mostara

Historijski grad Mostar, koji se proteže dolinom rijeke Neretve, razvio se u 15. i 16. stoljeću kao osmanski pogranični grad i tokom kratkog austrougarskog perioda u 19. i 20. stoljeću. Mostar je od davnina poznat po starim turskim kućama i Starom mostu, izvanrednom dostignuću mostogradnje koji je projektirao poznati arhitekt Sinan. Naselje nastalo kao urbana struktura u 15. stoljeću na križanju rijeke i kopnenog puta prvobitno se nalazilo u dolini rijeke Neretve, između brda Hum i podnožja planine Veleža. Ovo relativno malo naselje imalo je dvije kule oko mosta, koje datiraju iz 1459. godine, kako bilježe pisani historijski izvori. Sadašnji naziv Mostar se prvi put spominje 1474. godine i nastao je od mostari - čuvari mosta.

U sukobu 1990-ih, međutim, uništen je veći dio historijskog grada, uključujući i Stari most. Stari most obnovljen je 2004 godine, a mnoga zdanja u Starom gradu su obnovljena uz doprinos međunarodnog naučnog komiteta koji je osnovao UNESCO. Područje Starog mosta, sa svojim predosmanskim, istočnootomanskim, mediteranskim i zapadnoevropskim arhitektonskim obilježjima, izvanredan je primjer multikulturalnog urbanog naselja. Rekonstruirani Stari most i Stari grad Mostar simbol su pomirenja, međunarodne saradnje i suživota različitih kulturnih, etničkih i vjerskih zajednica. Historijski dio Mostara rezultat je interakcije prirodnih fenomena i ljudskog stvaralaštva kroz dugi historijski period. Suštinu višestoljetnog kulturnog kontinuiteta predstavlja univerzalna sinteza životnih fenomena: most i njegove tvrđave – sa bogatim arheološkim slojevima iz predosmanskog perioda, sakralni objekti, stambene zone (mahale), oranice, kuće, bazar, njegov javni život na ulicama i vodi. Arhitektura je ovdje predstavljala simbol tolerancije: zajednički život muslimana, kršćana i Jevreja. Džamije, crkve i sinagoge postojale su jedna pored druge što ukazuje da su na ovim prostorima Hrvati rimokatolici sa svojom zapadnoevropskom kulturom, pravoslavni Srbi sa elementima vizantijske kulture i Jevreji Sefardi nastavili da žive zajedno sa Bošnjacima - Muslimanima više od četiri stoljeća. Tako je stvorena specifična regionalna arhitektura koja je za sobom ostavila niz jedinstvenih arhitektonskih ostvarenja, uglavnom skromnih fizičkih dimenzija, ali od značajnog značaja za kulturnu historiju njenog naroda. (UNESCO, 2022)

Mostarske arhitektice Nada Komadina i Martina Miličević iz ljubavi prema arhitekturi i svome gradu, inspirirane njegovim kulturno-historijskim naslijeđem, krenule su u realizaciju projekta „Fasada“.

U saradnji sa sarajevskim arhitektom i zlatarom Tarikom Musakadićem izradile su kolekciju srebrenih prstenova, broševa, naušnica i privjesaka s motivima Starog mosta i Stare gimnazije, na njima je i mapa Starog grada te Rondo, ali i detalj gradskog sata sa Kosače i Interpretacijskog muzeja u Starom gradu.

Slika 15. Primjer 1 -
Linija nakita sa arhitektonskim motivima Mostara

Slika 16. Primjer 2. Prsten -Zgrada Stare gimnazije u
Mostaru

Izvor: <https://www.facebook.com/fasadamostar/>

4.4. Arheološki nakit

Izrada i oblikovanje nakita ukazuje na suptilnost i razinu kulture društva te način življenja sredine u kojoj je nastao kao i one u kojoj je bio cijenjen i nošen. Iako se doima kao usputna tema u kontekstu historije umjetnosti i srodnih istraživačkih područja, nakit tradicionalno sublimira odnos društva prema naizgled nevažnim sitnicama, sociološki iznimno važnim. U njemu se zrcali društveni status i moć. Također, i ne manje važno, njime se na najneposredniji način iskazuje strast i uvijek prisutna potreba za ljepotom i ukrašavanjem. Osim što se nakit najčešće povezuje s isticanjem bogatstva, učestalo se susreće i u funkciji dokazivanja identiteta apliciranjem grbova i heraldičkih elemenata, kao što je to bilo u srednjem vijeku, a česta su i njegova magijska značenja. Ukrašavanje nakitom žena i muškaraca na ovim prostorima može se pratiti preko deset hiljada godina u prošlost.

U pećini Badanja kod Stoca pronađena je ogrlica sastavljena od puževih kućica, zuba divljači i suhих šarenih bobica koje su kao ukras nosile žene još u kameno doba. U kasnijim epohama nakit se usavršavao, sve sa željom da ljepota onih koji ga nose dođe do izražaja. Enver Imamović u knjizi *Korijeni i život bosanskog plemstva kroz historiju* kako je to naslijedio i srednji vijek kada se bosanska vlastela naprosto natječe da što više okite svoju žensku čeljad. Nije se žalilo zlata, srebra, bisera, dijamanta. Može se zamisliti kako su izgledale bosanske princeze, kao i kćerke ili žene knezova, vojvoda i hercega, obučene u skupocjene brokatne haljine i ukrašene nakitom od glave do pete. Glavu je ukrašavao zlatni dijamant na kojem su se presijavali dragulji i biseri, onda skupocjene naušnice, ogrlice, prstenje, broševi, pojasevi od zlata ukrašeni smaragdima i biserima itd. S obzirom da je riječ o nakitu visoke umjetničke ljepote i velike materijalne vrijednosti, o njemu je ostalo puno podataka u izvornoj građi. Spominje se u oporukama, u popisu ostavština, vidimo ga u iluminacijama knjiga, a puno ga se našlo prilikom arheoloških iskopavanja grobova, jer je bio običaj da uz pokojnicu ide i njezin nakit. (Imamović 2018:107)

Omiljeni dio ženskog nakita bile su naušnice. Bilo ih je raznih oblika i veličina, od zlata, srebra i pozlaćenih. Uz prstenje najčešće se nalaze u grobovima, kako to pokazuju nalazišta iz nekropola u Grborezima kod Livna, Čipuljićima kod Bugojna, Arnautovićima kod Visokog. Najjednostavnije su one koje imaju izgled obične karike, zatim takve s jednim ili više koljenaca u vidu manjih zadebljanja, potom naušnice sa tri ukrasa u obliku jagode, naušnice s kruškolikim privjeskom ukrašene granulacijom ili filigranskom žicom, naušnice zrakastog izgleda itd. (Ibid,109)

Najčešći nakit koji su nosili muškarci bilo je prstenje. Najčešće su se nosili tkz. pečetnjaci. Tradicija nošenja pečetnjaka potiče iz antičkog doba kad su ih nosile i žene i muškarci, dok ih u srednjem vijeku uglavnom nose muškarci kraljevi i plemići. U grobnici kralja Tvrtka I nađeno je nekoliko komada prstenja, među kojima je bilo i onih s kamenom kao i pečetnjaka. Ova vrsta prstenja uz ukrasnu imala je i praktičnu funkciju, služili su za ovjeravanje (pečaćenje) dokumenata. Na pločici je najčešće bio ugraviran simbol ljiljana, lik pčele, orla ili kratki tekst. (Ibid,110-11)

Zlatarsko-juvelirska radnja Sofić iz Sarajeva već godinama u svojoj radionici izrađuje nakit koji priča priču o bogatom kulturno-historijskom naslijeđu Bosne i Hercegovine. Jedna od njihovih najpoznatijih kolekcija jeste kolekcija replika nakita kakav su nosile bosanske kraljice i kraljevi te bogate trgovačke porodice koje su živjela području Bosne i Hercegovine.

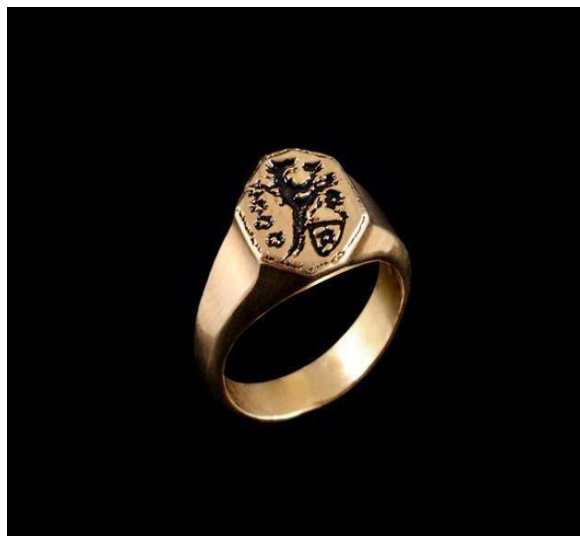
U saradnji sa arheolozima i etnolozima iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu pripremljene su i izrađene vjerne replike odabranih eksponata. Replike koje se izrađuje obuhvataju stari bosanski nakit koji datira od 3. prije nove ere pa do 20. vijeka nove ere. U izradi nakita "korišteni su izvorni materijali, zlato, srebro, jantar i gorski kristal, a posebna se pažnja posvetila tehnikama rada."(Sadiković, 2015).

Tu su zomorfni oblici gdje se pokušalo izraditi nešto što podsjeća na životinjske oblike, odnosno nakit iz željeznog doba, zatim tehnika granulacije, koja je zastupljena od desetog do 15. stoljeća, dok je nakit sa filigranom datirao iz ranog 19. stoljeća zanatlija koji su davno naparavili orginale. (Sofić,2018)

Slika 17. Prsten Pečtnjak, pronađen u Arnautovićima kod Visokog, 14 . stoljeće

Izvor: <https://www.zemaljskimuzej.ba/>

Slika 18. Primjer 1- Replika u izvedbi Zlatarsko-juvelirske radnje Sofić

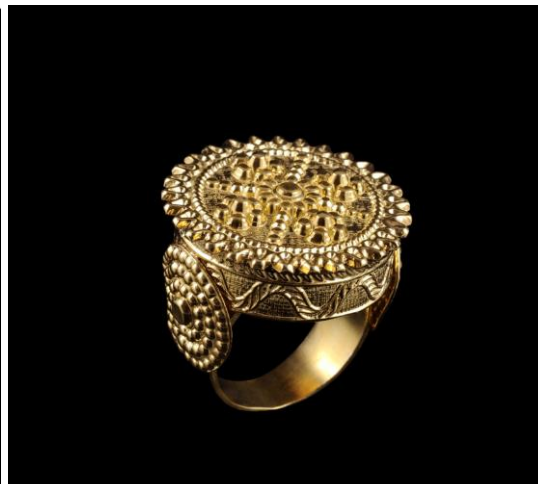
Izvor: <https://zlatarsofic.com/>

Slika 19. Primjer 2. Prsten Zavidovići, bakar, imitacija pozlate, druga polovina 19.stoljeća

Orginalni primjerak iz Zemaljskog muzeja

Izvor: <https://www.zemaljskimuzej.ba/>

Slika 20. Primjer 2. Replika u Sofić potpisu

Izvor: <https://zlatarsofic.com/>

Slika 21. Primjer 3. Original Naušnice

Trokut - srebro, 14.-15.stoljeće.

Lokalitet pronalaska Čipuljići kod

Bugojna

Izvor: <https://www.zemaljskimuzej.ba/>

Slika 22. Primjer 3. Replika u Sofić potpisu

Izvor: <https://zlatarsofic.com/>

4.5. Ljiljan

Simbol ljiljana je u Evropi i Mediteranu prisutan hiljadama godina. U drugom milenijumu stare ere susreće se u umjetnosti Krete u Grčkoj, a bio je i omiljeni cvijet u egipatskoj umjetnosti, ali i u umjetnosti mnogih drugih naroda. Simbol je u srednjovjekovnoj Evropi bio veoma raširen i nalazimo ga u zastavama brojnih dinastija i feudalaca u Francuskoj, Španiji, Engleskoj, Mađarskoj, Italiji. Njegova šira upotreba se može pratiiti od 11. stoljeća. Međutim pojava ljiljana na tlu Bosne i Hercegovine ima dužu tradiciju. Najstariji simbol ljiljana u Bosni i Hercegovini, a vjerovatno i u ovom dijelu Evrope, pronađen je u ostacima jedne rimske zgrade u Sarajevu, na Ilidži starosti oko 2000 godina. Pronađena je plitka posuda (patera) na kojoj se nalazio simbol ljiljana. Ljiljan kao simbol pojavljuje se kao ukrasni element na ranokršćanskim bazilikama na tlu Bosne (5. i 6. stoljeće), da bi ga kasnije našli na stećcima, a potom na državnom grbu i zastavi Bosne u 14.

stoljeću, novcu i grobnom plaštu kralja Tvrtka I. Skoro da ne postoji grb poznatijih srednjovjekovnih bosanskih porodica da na neki način nije zastupljen ljiljan ili polumjesec sa zvjezdom ili pak oba simbola zajedno. Srednjovjekovni Bošnjani su izrađivali nakit s njegovim motivom (naušnice, dijademe, pojaseve i sl.), njime ukrašavali knjige, utkavali ga u platno kao dezen. Ljiljan se često koristio i kao dekorativni elemenat u arhitekturi, nalazimo ga kao ukrasni simbol u mnogim džamijama. Ljiljan se može vidjeti iznad mihraba Husejnija džamije u Gradačcu i iznad glavnog ulaza džamije Magribija na Marijin Dvoru u Sarajevu.

Ljiljani su tokom četverogodišnje agresije na Bosnu i Hercegovinu postali simbolom nadljudskog otpora, patnji, stradanja i herojskih pobjeda bosanskog naroda. Na prijedlog profesora Envera Imamovića 1992. godine vraćena su srednjovjekovna obilježja Bosne, odnosno bosanske dinastije Kotromanića. Bijela zastava sa grbom u sredini, a koji je bio replika grba prvog bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića, kralja Bosne, Srbije, Hrvatske i Primorja, koji to nije postao osvajanjem nego legitimno i voljom naroda i u čije vrijeme je država Bosna bila samostalna i najsnažnija. S prvom se vjerovalo da je simbol ljiljana prihvatljiv za sve narode Bosne i Hercegovine. (Bibanović, 2015:8)

Slika 23. Primjer 1 – Majica s motivom ljiljana brenda
Bosnian Kingdom Clothing

Izvor:

<https://www.facebook.com/bosniankingdomclothing>

Bosnian Kingdom brend osnovali su mladi momci iz Sarajeva Faris Nikšić i Vedad Kićević, kojima je hobi ubrzo postao uspješan posao, zahvaljujući ljubavi prema domovini i njejoj historiji, te trudu i radu. Na odjevnim predmetima najčešće su implementirani motivi srednjovjekovne Bosne.

Slika 24. Primjer 2-Moderni model papuča s motivima
liljana u izradi papučarske radnje Mak 1822

Izvor: <https://www.facebook.com/MAK1822/>

Porodica Kalajdžisalihović generacijama bavi pravljenjem papuča, a prvi pisani dokument koji to dokazuje; datira iz 1822. Sarajevska papuča koja se radi u radnji Mak 1822 uvrštena je kao nematerijalno kulturno naslijeđe Kantona Sarajevo, kao i u Registar dobrih zaštitnih praksi Bosne i Hercegovine, uvrštena je i u UNESCO-ovu zbirku „Tradicionalne umjetnosti i zanati u Bosni i Hercegovini“ i nosilac je geografske oznake autentičnost "sarajevske" papuče. Porodica Kalajdžisalihović trenutno je jedina u Bosni i Hercegovini koja se bavi ovom vrstom zanata. Osim tradicionalne bosanske papuče u Mak 1822 izrađuju i moderne modele papuča pokušavajući spojiti nove moderne trendove sa tradicionalnim zanatskim umijećem i tehnikama. Papuče su ručno rađene i šivene. Vez se takođe radi isključivo ručno, a svaki par dolazi sa različitim vezom, što svaki par čini zaista jedinstvenim. Tehnika veza kojom se prave ove papuče ista je tehnika kojom su se stoljećima ukrašavali ženski prsluci bosanskih tradicionalnih ruha. (SOR „Mak 1822“, 2023)

Slika 25. Primjer 3 - prsten Lillium

Izvor: <https://www.facebook.com/SAMUSAjewelry/>

4.6. Bosanski ćilim

Ćilim je nastao je kao potreba za iskazivanjem duhovne kulture. Ćilim sa svakog prostora ima određenu autentičnost pa tako i bosanski. Prvi ćilimi sa bosanskohercegovačkih područja datiraju još prije pojave Osmanlija na ovim prostorima i tkani su specifičnom tehnikom klecanja koja je nastavljena i nakon njihovog dolaska, ali i do današnjeg vremena. Karakterišu ga specifične linije, na horizontalnim i vertikalnim prikazima. Ono što lokalizira bosanski ćilim jesu i boje, koje su u početku rađene od prirodnih elemenata a u upotrebi je bila kombinacija crvene, crne i bijele boje.

Prije dolaska Osmanlija, 1463. godine, osnovni geometrijski oblik bosanskog ćilima je bio iz šarenice – klecane prostirke sa prugama. Nakon njihovog dolaska uslijedila je navala mustri, ali je sama osnova bosanskog ćilima ostala ista. Jedan od najčešćih motiva na bosanskim ćilimima je akrep ili kornjača. To je jedan od najstarijih simbola u svijetu, koji je pronađen u kulturama mnogih svjetskih civilizacija. Time su izvorni bosanski ćilimi imali predstavu konjače koja je na leđima nosila svijet. Na centralnom dijelu ćilima uglavnom su bili simboli veoma izobiljnih bašta, a dolaskom Osmanlija pojavljuju se motivi mihraba. Pravljeni su u kućama svih konfesija, dok su motivi mihraba bili vezani isključivo

za muslimane. Pored motiva kornjače pojavljuju se i motivi drveta života, koji je porijeklom iz šamanizma, a često je prisutan i motiv ptice, koja sa drvetom života čini tzv. axis mundi – putovanje kroz tri svijeta, koji ima mistično značenje. Najveći utjecaji na bosanski ćilim ima područje Kazahstana i Azerbejdžana, koje je na naše područje dospjelo preko Osmanlija. Dolaskom Austrougarske, 1878. godine, počinje zlatno doba bosanskog ćilima. Nova vlast je na Bistriku kod Sarajeva otvorila tkaonicu ćilima koja je okupila tkalje iz cijele Bosne i Hercegovine i koja je ubrzo imala 21 filijalu po bosanskohercegovačkim gradovima. Pojavljuju se i prve Dezen karte, a na radu se angažiraju perzijski slikari koji sa sobom donose utjecaj istočnjačke ornamentike. Međutim, bez obzira na nove metode, osnovni motivi uzoraka su ostali nepromijenjeni, čak i pored direktnog učešća perzijskog slikarstva na bosanske šare. Tokom perioda austrougarske uprave postojao je i nadzor nad gradskom proizvodnjom ćilima. Zlatni period je trajao sve do 1937. godine, kada postepeno izumire tkanje.

Poslije Drugog svjetskog rata klečanje se održavalo preko folklornih društava po selima, a stanje postaje sve alarmantnije. Ogromne količine ćilima su iznesene i prodane po Turskoj i drugim zemljama, a država gotovo da nije marila za ovakvim činom. Najstariji bosanski ćilim nalazi u Tešnju, a potiče iz Gazi Ferhat begove džamije iz Tešnja, sa motivima nazubljenih kola. Tkan je u prvoj polovini 19. stoljeća. (Bosnae, 2022)

Slika 26. Primjer 1 –Marama sa motivom bosanskog ćilima
modnog dizajnera Adnana Hajrulahovića

Adnan Hajrulahović HAAD modnu inspiraciju crpi iz bogate historijske i kulturne baštine Bosne i Hercegovine i smatra da je uloga modnog dizajnera osim da ponudi nova estetska i praktična rješenja u odijevanju, to da čuva i promoviše identitet naroda kojem pripada.

Slika 27. Primjer 2 - Zaštitne maske Hadd

Izvor: <https://www.facebook.com/Haad.ba>

Slika 28. Primjer 3 – Majica iz limitirane kolekcije
brenda Moliamo. Ba

Izvor: <https://molimao.ba/>

Na slici je prikazana majica limitirane kolekcije pod nazivom „Strukturirana repeticija pogreške u digitalnom svijetu spojena je sa strukturom BiH tradicionalnih elemenata.”

Slika 29. Primjer 5 – Torba Frey Desing

Izvor: <https://www.facebook.com/freyadesignbih/>

Irma Krvavac kreatorka brenda Freya željela je vidjeti tradiciju utkanu u savremenu modu i kao takvu je prezentovati, vidjeti kako ta djela žive na ulici i svakodnevnom životu i šta znače onima koje ih nose, što je izradom torbi s motivima ćilima karakterističnih za našu zemlju i uspjela.

Slika 30. Primjer 6 - Broš Amulet

Izvor:

<https://www.facebook.com/amulet.jewelry.bih>

Iza Amulet brenda stoji Sanela Čičkušić tekstilni tehničar-konfencionar tekstila idizajner iz Živinica. Amulet medaljoni inspirisani tradicijom su ručni rad, izrađeni vezom, raznim tehnikama (krstasti, omčasti, uzlani, riblja kost i sl.) pamučnim koncem ili srmom na lanenom platnu ili panami geometrijski ili floralni motivi. Nastao je kao bh. simbol tradicije koji nosi logo sa ćilima, a motiv koji predstavlja žensku plodnost i zaštitu kao takav je hamajlija tj. Amulet.

Slika 31. Primjer 7 - OVA laptop torbe

Izvor: <https://m.facebook.com/ova.bih/>

OVA Handmade Products je brend grupe žena iz Goražda koje žele da sačuvaju tradiciju od zaborava dajući joj potrebni dašak modernog. OVA brend proizvodi: torbe, ćilime, jastuke, unisex ruksake i podne jastuke koristeći tradicionalne materijale i tehnike izrade.

4.7. Zmijanski vez

Zmijanski vez predstavlja posebnu tehniku veza karakterističan za predio Zmijanja koji obuhvata geografsko područje omeđeno rijekama Vrbasom i Sanom na istoku i zapadu, linijom Banjaluka – Sanski Most na sjeveru i izvorom rijeke Plive na jugu. Tamnoplave ili crne niti na bijelom platnu osnova su zmijanjskog veza. Materijal na kojem je prikazano umijeće izrade zmijanjskog veza doživljavao je transformaciju, ali je vez i dalje zadržavao autentične specifičnosti. Prvo se vezlo na konopljinim i lanenim platnima, zatim na pamučnim, a danas se ovaj vez prezentuje i na savremenim industrijskim tkaninama. Iglom se prave krstići, koji se spajaju u razne geometrijske oblike. Bogatstvo šara i oblika, od rodnog krsta, jabuke i grane, cvjetova i drugih oblika predstavljaju pravu riznicu izraza i značenja: sreća u porodici, dobro zdravlje, zdravo potomstvo i slično.

Djevojke sa Zmijanja ukrašavale su svoje nošnje što bogatijim vezom, kako bi pokazale da su spremne za udaju. Koristi se za ukrašavanje ženske odjeće i predmeta udomaćinstvima, uključujući vjenčаницe, mahrame, haljine i posteljinu.

Najčešći ornamenti koji prevladavaju u zmijanjskom vezu su stilizovani biljni oblici pravilne i simetrične geometrijske osnove. Motiv kola u obliku romba najčešće se uočava u zmijanjskom vezu. Veliki je broj kombinacija kola sa sitnijim motivima. Kolo simboliše nebo, kružno kretanje, jedan je od simbola božanstva. Romb je i ženski simbol koji označava žensku polnost i plodnost. Simbolika ornamenta koji se kod srpskog naroda naziva kolo, jeste slika života i svijeta kao vječnog kretanja, uslovljenog usaglašenim kosmičkim ritmom suprotnosti. Vez sadrži snažnu simboliku koja se prenosi generacijama, te promovise kreativnost, društvenu jednakost i raznolikost.

Zmijanski vez je 2014. godine uvršten na reprezentativnu UNESCO listu nematerijalnog kulturnog naslijeđa i time postao svjetsko dobro. (Medar-Tanjga, 2020)

Kolekcija nakita Tragovi ukrašena ornamentima Zmijanjskim vezom, čuvar je tradicijeduha i historije Krajine. Za ovaj unikatini nakit zaslužena je Sanja Bajić iz Banjaluke.

Slika 32. Primjer 1 - Nakit Tragovi

Slika 33. Prmjer 2. - Narukvica s motivom zmijanskog veza

Izvor:

<https://www.facebook.com/people/Tragovi/100068391345229/>

Na sljedećim fotografijma prikazana su dizajnerska rješenja iz kolekcije Zmijanje.design iza kojeg stoji Imaginarium Studio iz Banja Luke. Studio je osnovan u maju 2016, od strane arhitekta i dizajnera Alexis Qū i bavi se izradom i prodajom jedinstvenih dizajnerskih proizvoda. Spektar proizvoda je širok, od odjeće, modnih dodataka, do namještaja i igračaka. Ideja studija je da ukaže na istinske vrijednosti kroz dizajn i materijalizaciju svojih proizvoda, ugledajući se na tradiciju u opštem smislu, a posebno na potrebe savremenog društva i pojedinca.

Projekt Zmijanje desing je nastao iz potrebe da se ukaže na genijalnost i bogastvo naslijeđa oblasti Zmijanja.

Slika 34. Primjer 3- Minimalistic Blouse

Slika 35. Primjer 4 - Haljina i torbica sa pojednostavljenim motivima zmijanskog veza

Slika 36. Primjer 5 - dizajnersko rješenje inspirisano
Zmijanjskim vezom

Izvor: <https://zmijanje.design/>

7. ZAKLJUČAK

Kulturno naslijeđe predstavlja identitet ljudske zajednice njenu historiju, tradiciju i običaje. Uglavnom se čuva u baštinskim ustanovama koje se bave očuvanjem, skladištenjem, zaštitom predmeta kulturne, duhovne, umjetničke ili druge vrijednosti te na taj način predstavlja važnog posrednika između javnosti i predmeta očuvanja. Kroz upoznavanje kulturnog naslijeđa neke zemlje upoznajemo i historijski i kulturni kontekst današnjice te zemlje i onoga što ona predstavlja danas.

Kulturno naslijeđe važno je za razumijevanje prošlosti i sadašnjosti, a kroz određivanje koncepta naslijeđa uzima se u obzir i njezin položaj i uloga u svakodnevnom životu zajednice te utjecaj koji ima na tu zajednicu.

Naslijeđe ne govori samo o prošlosti, ona je vitalno važna za sadašnjost i budućnost i ne smije biti odvojena od sadašnjeg života. Naslijeđe uključuje kontinuirano stvaranje i transformaciju i ne treba je nikada promatrati kao nešto što treba konzervirati ili čuvati već modificirati i unaprjeđivati.

Korištenje kulturnog naslijeđa kao inspirativnog izvora u modi kao grani kreativne industrije sve je zastupljenije kod bosanskohercegovačkih dizajera i kreativaca. Primjena motiva naslijeđa u modnom dizajnu nije još jedan u nizu inspirativnih izvora, ono prije svega odražava ponos na kulturno naslijeđe koje baštini zajednica kojoj pripadaju. Moda kao društveni fenomen tako postaje oruđe za izraziti svoju pripadnost i društveni identitet, a istovremeno omogućuje posebnost i razlikovanje od ostalih. To je posebno bitno u sadašnjem globaliziranom okruženju koje nameće sistem vrijednosti koji ne pokazuje previše razumijevanja za tradicionalnu kulturu.

Obradom teme *Promocija kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine kroz savremeni modni identitet* potvrđene su postavljene hipoteze sa početka rada. Došlo se do zaključka da veliki broj dizajnera i kreativaca koristi motive naslijeđa u svojim kreacijama što ukazuje na svjesnost o značaju vlastitog naslijeđa kao izraza vlastitog kulturnog identiteta i potrebe očuvanja kulturnih vrijednosti stvaranih stoljećima.

Rezultati istraživanja u ovom radu mogu biti od pomoći institucijama koje brinu o zaštiti i promociji kulturnog naslijeđa, kao i institucijama koje rade na prosperitetu kreativne industrije, jer moda može biti odličan alat za jačanje kreativne ekonomije, za njegovanje odnosa sa susjednim zemljama i za privlačenje međunarodnog modnog tržišta, što bi moglo biti postati jedna od prednosti male zemlje poput Bosne i Hercegovine.

8. LITERATURA

Knjige:

1. Assmann, J. (2005). *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim, visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme
2. Barthes, Roland. (1967). *The fashion system*. London, England: University of California Press, Ltd.
3. Bešlagić, Š. (1982). *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša
4. Castells, M. (2002). *Informacijsko doba. Ekonomija, društvo i kultura; sv. 2 Moć identiteta*. prevele Maja Bulović...[et al.]. Zagreb: Golden marketing
5. Cvitan, M i Bartlet, Đ. (2002). *Moda – povijest sociologija i teorija mode*. Zagreb: Školska knjiga.
6. Eagleton, T. (2002). *Ideja kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
7. Galović, M. (2001). *Moda zastiranje i otkrivanje*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
8. Imamović, E. (2018). *Korijeni i život Bosanskog plemstva kroz historiju*. Sarajevo: autor
9. Kodrić - Zaimović, L. (2021). *Baštinske studije: od moderne do postdigitalne kulture*. Sarajevo: Nacionalna univerzitetska biblioteka
10. Kodrić, L. (2010). *Digitalne informacijske usluge u baštinskim institucijama*. Sarajevo: Biblioteka Sarajevo
11. Krleža, M. (1966). *Bogumilski mramorovi: Eseji*. Zagreb: V, Zora.
12. Labus, M. et.al. (2014). *Identitet i kultura*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
13. Lovrenović, D. (2008). *Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*.

Sarajevo: Rabić Sarajevo

14. Marasović, T. (2001). *Kulturna baština*. Split: Veleučilište
15. Todorović, A. (1980). *Sociologija mode*. Niš: Iro Gradina.
16. Tylor, Edward B. (2016). *Primitive culture*. New York: Dover Publication.
- 17.

Znantveni članci:

1. Bibanović, E. Zoran. (2015). *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva*. [online]. Dostupno na: https://mp.ks.gov.ba/sites/mp.ks.gov.ba/files/kulturno_i_prirodno_naslijede_sarajeva.pdf [pristupljeno 29. januara 2022]
2. Domšić, L. (2018). *Participativna interpretacija baštine i društveni učinci na mlade*. [online]. Dostupno na: <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10038/1/Domsic%2C%20Lana.pdf> [pristupljeno 28. februara 2022].
3. Faro konvencija-naprijed sa kulturnim naslijeđem. [online]. Dostupno na: <https://rm.coe.int/0900001680a11088> [pristupljeno 13. april 2022].
4. Fištrek, L. (2018). *Selektivna tradicija na primjeru interpolacije elemenata narodne nošnje u kolekcije suvremenih hrvatskih modnih dizajnera*. [online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/408354> [pristupljeno 26. april 2022].
5. Hadžimuhamedović, A. (2015). *Šta je kulturno naslijeđe*. gl.ur. Hibert, M., Mandić, A., "Učini svojim!" kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine: priručnik za edukaciju o kulturnom naslijeđu. str. 22-50. [online]. Dostupno na: https://issuu.com/seeheritage/docs/ucini_kulturno_nasljedje_svojim [pristupljeno 03.februara 2022].

6. Knifić, B. (2009). *Odijevanje folklornih skupina: demonstracija identiteta pod izgovorom povijesnog svjedočanstva*. str. 101-114. [online]. Dostupno na: file:///C:/Users/LENOVO1/Downloads/Bojan_Knific.pdf [pristupljeno 13. april 2022].
7. Kodrić-Zaimović, L. (2017) *Kritičke baštinske studije – teorijske i praktične implikacije – radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*. Knj. XX Sarajevo: Filozofski fakultet
8. Radclyffe-Thomas, N. (2016) *Intangible cultural heritage in fashion marketing*. [online] Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/327112193_Intangible_cultural_heritage_in_fashion_marketing_From_number_1_Savile_Row_to_the_world [pristupljeno 06.aprila 2022].
9. Vlašić-Cikojević, O. (2020). *Predstavljanje kulturnog naslijeđa i identiteta*. [online]. Dostupno na: <https://repozitorij.unizg.hr/islandora/object/ffzg:1598/datastream/PDF> [pristupljeno 19. januara 2022].
10. Vuković, M. *Pogled na međuodnos baštine, kulture i identiteta*. Arh. vjesn. 54(2011), str. 97-113. [online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/133995> [pristupljeno 01. februara 2022].
11. Šošić, T. M. 2014. *Pojam kulturne baštine – međunarodno pravni pogled*. Zbornik radova, Vol. 51 No. 4. Split: Pravni fakultet. [online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/129107> [pristupljeno 3. februara 2022]
12. Zbornik radova. (2012). *Odjeća kao simbol identiteta*. Bihać: Tehnički fakultet Univeziteta / Gradska galerija

Internet stranice

1. Adnan Hajrulahović HAAD Dostupno na:
<http://www.haad.ba/adnan-hajrulahovic-haad.html>
[prisupljeno 10. februar 2022].
2. Amulat. Dostupno na:
<https://www.facebook.com/amulet.jewelry.bih/>
[pristupljeno 16. marta 2022].
3. Anon., (2020) *Tura kroz najbitnije sarajevske znamenitosti*. Dostupno na: <https://sarajevo.travel/ba> [pristupljeno 03. april 2022].
4. Anon., (2019) *Zmijanski vez*. Dostupno na:
<http://zmijanje.com/lat/ovezu.html> [pristupljeno 08. april 2022].
5. Banjaluka.net. (2017). *Sanja Bajić čuva Zmijanjski vez od zaborava*. Dostupno na: <https://banjaluka.net/foto-sanja-bajic-cuva-zmijanjski-vez-od-zaborava/> [pristupljeno 10. marta 2022].
6. Bosnian Kingdom Clothing. Dostupno na:
<https://www.facebook.com/bosniankingdomclothing/>
[pristupljeno 11. marta 2022].
7. Bosnae, (2022). *Nastanak i razvoj bosanskog ćilima – autentičan dio bosanskohercegovačke kulturne baštine*. Dostupno na:
<https://bosnae.info/index.php/nastanak-razvoj-autentican-dio-bosanskohercegovačke-kulturne-bastine-2>
[pristupljeno 30. mart 2022].
8. Bonjour.ba: *Fasada x Samusa: Nakit s motivima Mostara koji potpisuju kreativni bh.arhitekti*. Dostupno na:
<https://bonjour.ba/fasada-x-samusa-nakit-s-motivima-mostara-koji-potpisuju-kreativni-bh-arhitekti> [pristupljeno 03.januara 2022].
9. BulBul.Desing. Dostupno na:

<https://www.facebook.com/BulBul.Dsgn/>

[pristupljeno 03.januara 2022].

10. Državna komisija za saradnju sa UNESCO-m- UNESCO. *Spomenici svjetske baštine u BiH*. Dostupno na: <http://unescobih.mcp.gov.ba/spomenici/Default.aspx?id=14230>

[pristupljeno 1.februara 2022].

11. Fasada. Dostupno na: <https://www.facebook.com/fasadamostar/>

[pristupljeno 1.april 2022].

12. Fondacija Mak Dizdar. *Stolac-raskršće civilizacija*. Dostupno na:

<https://stolacx.ba/> [pristupljeno 13. april 2022].

13. Freya design. Dostupno na:

<https://www.facebook.com/freyadesignbih/> [pristupljeno 19. april 2022]

14. Imaginarium Studio. Dostupno na:

<https://www.facebook.com/imaginarium.design.and.art.studio/about/> [pristupljeno 10.april 2022].

15. loveSAMUSA Dostupno na:

<https://www.facebook.com/SAMUSAjewelry>

[pristupljeno 17. april 2022].

16. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (2015). *K1 – Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine*. Dostupno

na: <http://kons.gov.ba/> [pristupljeno 09. april 2022]

17. Konvencija o zaštiti i promoviranju različitosti kulturnih izraza (2005) Dostupno na: <https://en.unesco.org/creativity/convention>

[pristupljeno 13. april 2022].

18. Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine. (2003).

UNESCO Dostupno: <http://www.arhivtk.ba/wp-content/uploads/2015/01/Konvencija-o-ocuvanju-nematerijalnog->

[kulturnog-naslijedja.pdf](#) [pristupljeno 14. april 2022].

19. Kraljevski grad Bobovac-Udruga za restauraciju, rekonstrukciju i reafirmaciju Bobovca-Vareš. Dostupno na: <http://www.bobovac.org/udruga.html> [pristupljeno 12.mart 2022].
20. Made of BiH – poduzetništvo inspirisano naslijeđem. Dostupno na: <http://chwb.org/bih/wp-content/uploads/sites/5/2019/04/Made-of-BiH-web.pdf> [pristupljeno 10. mart. 2022.]
21. MAK 1822. Dostupno na: <https://www.facebook.com/MAK1822/> [pristupljeno 07. april 2022].
22. Medar - Tajanga, I. (2020). *A gdje je to zmijanje. Zmijanje Design Authentic Contemporary Heritage.* Dostupno na: <https://zmijanje.design/> [pristupljeno 08. april2022].
23. Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine. *UNESCO Konvencije iz oblasti kulture.* Dostupno na: <http://unescoibih.mcp.gov.ba/publikacije/?id=14358> [pristupljeno 13. april 2022].
24. Moliama. Dostupno na: <https://www.facebook.com/molimao/> [pristupljeno 09.april 2022].
25. NNeNN Dostupno na: <https://www.facebook.com/nmenn.design/> [pristupljeno 30. mart 2022].
26. Okvirna konvencija Vijeća Evrope o vrijednosti kulturne baštine za društvo (2005). Dostupno na: http://www.bpkg.gov.ba/mo/media/uploads_mo/2013/02/Okvirna-konvencija-Vije%C4%87a-Evrope-o-vrijednosti-kulturne-ba%C5%A1tine-za-dru%C5%A1tvo.pdf [pristupljeno 13. april 2022]
27. OVA Handmade Products. Dostupno na:

<https://www.facebook.com/ova.bih> [pristupljeno 05. april 2022].

- 28.** Sadiković, A. (2015) *Istinsko bosanskohercegovačko blago*. Dostupno na: <http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-10-no-2-2015april/the-true-treasures-of-bosnia-and-herzegovina/> [pristupljeno 26. aprila 2022].
- 29.** Udruga "Kraljevski grad Bobovac" Vareš Dostupno na: <http://www.bobovac.org/bobovac.html> [pristupljeno 07. mart 2022]
- 30.** Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Dostupno na: <https://www.zemaljskimuzej.ba/bs> [pristupljeno 08. maj 2022].
- 31.** Zlatar Sofić S. Dostupno na: <https://zlatarsofic.com/> [pristupljeno 03. maj 2022].